

Diaconale idealen

Diaconaat, civil society en de verzorgingsstaat

Annemieke Wilzing

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Foto omslag: collectebus, - zak en bijbel in de Oude Lutherse Kerk (TESS 2010).

Diaconale idealen

Diaconaat, civil society en de verzorgingsstaat

Een onderzoek naar de verschuivende maatschappelijke functie van de Evangelisch-Lutherse Diaconie van Amsterdam tegen de achtergrond van de opkomende en hervormende Nederlandse verzorgingsstaat in de periode 1945-2010.

Annemieke Wilzing

Studentnummer: 10218440

Email: annemiekewilzing_1@hotmail.com

Master Nieuwste Geschiedenis

Begeleider: Dr. P.H. van Dam

Universiteit van Amsterdam

Amsterdam, 16 december 2012

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Inleiding	6
<i>Civil society en de verzorgingsstaat</i>	8
<i>Diaconaat als onderzoeksterrein</i>	9
Hoofdstuk 1 Klassieke idealen in gedrang 1945-1970	12
1.1. <i>Een dominantere speler in het veld</i>	12
1.2. <i>De continuïteit van de Lutherhof</i>	15
1.3. <i>Een compromis voor individuele steun</i>	17
Hoofdstuk 2 Over grenzen heen 1970-1990	24
2.1. <i>De spagaat van het hofjeswezen</i>	25
2.2. <i>Een diaconale visie op ontwikkelingshulp</i>	28
Hoofdstuk 3 Terug naar eigen stad 1990-2010	32
3.1. <i>Nieuwe mogelijkheden voor het hofjeswezen</i>	33
3.2. <i>Armoede in Amsterdam</i>	37
Conclusies	40
<i>Periode 1945-1970</i>	40
<i>Periode 1970-1990</i>	41
<i>Periode 1990-2010</i>	41
<i>Visie</i>	42
Lijst van archivalia	44
Literatuurlijst	46
Bijlage <i>Organigram van de Diaconie</i>	48

Voorwoord

Geschiedenis is om veel redenen een prachtige studie. Niet in de laatste plaats omdat je mag dromen over tijden die voorbij zijn en met een wetenschappelijke blik leert kijken naar 'hoe het ooit is geweest.' Toen ik anderhalf jaar geleden mijn Bachelor Geschiedenis aan de Radboud Universiteit in Nijmegen behaalde, besloot ik de master Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam te gaan volgen. Al voor ik naar Amsterdam verhuisde, was ik er zeker van dat ik daar geen spijt van zou krijgen. Amsterdam is een prachtige stad, waarvan het hele straatbeeld met haar grachten, panden en monumenten al een museum *an sich* is. Ik belandde ook nog eens met mijn neus in de boter doordat ik een appartement kon betrekken in de Lutherhof, een monumentaal pand aan het Staringplein in Oud-West. Het intrigeerde me dat deze hof – als instelling van de Diaconie Evangelisch-Lutherse Gemeente van Amsterdam – een bijzonder prettige woonomgeving kon bieden aan haar bewoners en daar reeds eeuwenlang een continuïteit in kende. De maatschappelijke onvrede over de terugtrekkende overheid in de huidige financiële crisis zette me aan het denken welke maatschappelijke verantwoordelijkheid we als burgers zelf hebben ten aanzien van onszelf en de medemens. In hoeverre is het wenselijk dat wij ons afhankelijk voelen van de overheid? Zijn er geen alternatieven? Een nieuw vak dat ik volgde over civil society gaf deze gedachten een concreter historisch kader en ik besloot mijn masterscriptie over de Diaconie te schrijven.

Zoals voor de meesten zal gelden heeft de scriptiefase mij geleid door regenachtige en zonnige tijden om tot dit eindresultaat te komen. Ik heb gebibberd in de koude ruimten van het Stadsarchief, gezwoegd achter de computers van het PC Hoofthuis en liters koffie en thee gedronken met vriendinnen in hetzelfde scriptieschuitje, waarbij frustratie en succes elkaar afwisselden. Toch overheerst de voldoening over dit eindresultaat en de totstandkoming daarvan. Ten eerste gaat mijn dank uit naar de medewerkers van het Diaconaal Bureau, die mij toegang konden verschaffen tot het recente archiefmateriaal en mij deze informatie toevertrouwden. Met dank ook aan mijn zorgzame familie, mijn vriend Job en een hele schare lieve vriendinnen. Ten slotte gaat mijn dank uit naar mijn scriptiebegeleider Peter van Dam, wiens kritische blik en steun tijdens het onderzoek en schrijven van de scriptie heel prettig was.

Rest mij u een prettige tijd toe te wensen met het lezen van deze scriptie.

Annemieke Wilzing,

Amsterdam, 8 december 2012.

Inleiding

Voor- en tegenspoed kan iedere mens overkomen. In geval van bepaalde tegenspoed, zoals ziekte, werkloosheid of arbeidsongeschiktheid kan een Nederlandse burger een beroep doen op de staat. Er bestaat een vangnet voor de zogeheten 'kwetsbaren' binnen de samenleving en er wordt sociale zekerheid geboden. Nederland kent een verzorgingsstaat die zich met name vanaf de twintigste eeuw heeft ontwikkeld. Het zorgstelsel werd de afgelopen zestig jaar uitgebreid en de overheid kreeg daarmee een belangrijke grip op de privésfeer van de burger. Zij heeft lange tijd goed voor haar burgers gezorgd, maar goede zorg kost veel geld. De recente crisis eiste haar tol van het overheidsbeleid. De overheid stapte over op bezuinigingen, waarbij één van de gevolgen was dat de verzorgingsstaat werd hervormd. Dit leidde tot een overheid die zich meer terugtrok uit de privésfeer van de burger. Zo draaide het Kabinet-Rutte I geleidelijk de geldkraan dicht voor onder andere het persoonsgebonden budget en sociale werkplaatsen.¹

Juist in deze tijd van crisis komt de relatie tussen overheid en individu bloot te liggen. Enerzijds is de hervormingspolitiek vanuit overheidsperspectief een consequentie van bepaalde omstandigheden en wordt dit politieke beleid gezien als een functionele decentralisatie. Anderzijds beleeft de burger de bezuinigingen in termen van twijfel over het goed functioneren van de overheid. Hij heeft het gevoel dat de overheid mijlenver van hem af staat en dat er geen interesse is in de bevolking.² De Nederlandse burger heeft decennialang geleefd in een verzorgingsstaat waarin hij de zorg geboden kreeg die hij nodig had. Een mindering op deze zorg wordt met argwaan bekeken. Dit werd onder andere duidelijk met de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) die in 2006 is ingevoerd. Via deze wetgeving werd de zorg voor verstandelijk of lichamelijk gehandicapten voor een gedeelte bij de maatschappij gelegd. De overheid doet hiermee een beroep op de zogeheten *civil society*: de maatschappij zou (vrijwillig) zorg moeten dragen voor het welzijn van de samenleving. Toch blijkt de Wmo niet goed te functioneren en voelen de meeste mensen zich niet aangesproken door de overheid.³ Heeft de maatschappij in deze verzorgingsstaat haar vrijwilligheid verloren?

Vrijwilligheid kan gezien worden als de hoeksteen van een democratische samenleving. In een verzorgingsstaat waarin de overheid sociale zekerheid biedt verliest vrijwilligheid maatschappelijke betekenis, stelden de Nederlandse onderzoekers Adriaansens en Zijdeveld

¹ Het Kabinet-Rutte I (14 oktober 2010 tot 5 november 2012).

² Paul Dekker (red.), *Civil Society. Verkenningen van een perspectief op vrijwilligerswerk. Deel I, SCP* (Den Haag 1994), 14.

³ Vasco Lub (red.), 'Als 'meedoen' een dogma wordt. De participatieparadox van de Wmo,' in: Imrat Verhoeven en Marcel Ham, *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid* (Amsterdam 2010) 23-40.

reeds begin jaren tachtig – toen Nederland een economische terugval kende.⁴ Dit is risicovol wanneer de overheid niet langer die sociale zekerheid kan bieden en daardoor niet meer kan voorzien in de behoeften van de burger, zo stelde ook onderzoeker Paul Dekker halverwege de jaren negentig.⁵ Binnen deze context wordt ook wel gesproken over de ‘crisis van de verzorgingsstaat’, waarbij de economische en maatschappelijke veranderingen volgens veel auteurs zouden grenzen aan de wortels van de moderne verzorgingsstaat.⁶ De crisis van eind jaren zeventig, begin jaren tachtig zette de Nederlandse samenleving weer met beide benen op de grond en vormde aanleiding tot onderzoek naar de toekomst van de verzorgingsstaat.⁷ Onderzoekers hebben zich cynisch uitgesproken over het idee dat een terugtrekkende overheid gecompenseerd zou kunnen worden door middels deregulering een zorgzamere samenleving te creëren.⁸ Daarbij wordt vaak de term *civil society* gebruikt om het domein van de vrijwillige associaties binnen de samenleving aan te duiden.⁹ Worden deze voorspellingen bevestigd nu blijkt dat de Wmo niet zo goed werkt als door de overheid wellicht gehoopt? Hebben de opkomst en hervorming van de verzorgingsstaat inderdaad de civil society lam gelegd of zijn er ook alternatieve invalshoeken?

Voor een dergelijk onderzoek naar civil society is gekozen voor een casestudy naar de Diaconie van de Evangelisch-Lutherse Gemeente Amsterdam.¹⁰ Voordat de overheid de taak van de armenzorg naar zich toe had getrokken, waren het de diaconieën en andere particuliere initiatieven die de maatschappelijke functie van het bieden van armenzorg hadden. Met andere woorden, het diaconaat werd direct in haar maatschappelijke doelstellingen geraakt met de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. De centrale vraagstelling is hierbij als volgt geformuleerd. Hoe zijn de diaconale idealen van de Evangelisch-Lutherse Diaconie Amsterdam verschoven tijdens de periode 1945-2010? De aanname hierbij is dat de Diaconie als civil society niet werd verlamd door de verzorgingsstaat en zich wist aan te passen aan nieuwe omstandigheden.

In de volgende paragraaf zal de civil society als bruikbaar historisch concept worden verantwoord. Vervolgens zal de terminologie van het diaconaat aan bod komen en zal er een beknopt overzicht worden gegeven van de historiografie van het diaconaat. Ten slotte zal er in de laatste paragraaf nader worden ingegaan op de operationalisering en bronverantwoording van dit onderzoek.

⁴ H.P.M. Adriaansens en A.C. Zijderveld, *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem* (Deventer 1981) 148.

⁵ Dekker, *Civil Society*, 13.

⁶ Willem Trommel en Romke van der Veen,, *De Herverdeelde Samenleving. De ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 1999) 296.

⁷ Brink, J.R.M. van den, *Zoeken naar een 'Heilstaat'. Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat* (Amsterdam 1983) 7.

⁸ Ibidem.

⁹ Deze term zal nader worden toegelicht.

¹⁰ In dit onderzoek zal verder worden gesproken van ‘Diaconie’.

Civil society en de verzorgingsstaat

Het concept van civil society is lastig te vatten in één definitie, omdat er geen consensus bestaat over de inhoud van de term. De aan het Engels ontleende civil society, circuleert nu zo'n vijftientig jaar in Nederland. De term heeft langzaam het concept *maatschappelijk middenveld* verdrongen dat in 1989 door de socioloog A.C. Zijderveld werd omschreven als:

“een krachtenveld dat niet oneconomisch en onpolitiek is, maar wel zijn eigen specifiek maatschappelijk karakter heeft. Mensen zijn op dit veld actief niet omdat ze winst willen maken en macht willen vergaren, maar omdat ze (...) iets willen presteren, iets willen bijdragen, omdat zij zich verantwoordelijk achten voor de gemeenschap waarin ze leven en hun steentje willen bijdragen ter verbetering van de kwaliteit van het leven.”¹¹

Het idee van dit maatschappelijk middenveld was vooral bruikbaar om de verzuilingsprocessen te bestuderen en leende zich met name voor de studie naar relaties tussen individuen en overheid – die door de zuilen vertroebeld zouden raken. Het concept civil society bood meer onderzoeksmogelijkheden met nieuwe invalshoeken. Er kwam meer ruimte voor de studie naar de relatie tussen het individu en groepen burgers *an sich* en er was meer aandacht voor discussie en machtsvormingen van onderop dan voor de afweging van gevestigde belangen, stelde Paul Dekker, als onderzoeker verbonden aan het Sociaal Cultureel Planbureau.¹²

Tegenwoordig is het gebruik van het concept divers. Civil society is een aanduiding van een structuur van enerzijds organisaties en verbanden en anderzijds van iets moois, idealistisch en nastrevenswaardigs.¹³ Hoewel hierbij in acht moet worden genomen dat dit laatste component normatief is. Beide componenten zijn echter belangrijk in deze casestudy. Het concept civil society verwijst naar een grijs terrein dat zich beweegt tussen de drie sferen van markt, overheid en individu. Binnen dit grijze terrein gaan burgers vrijwillige relaties aan waarbij zij zich bekommeren om gemeenschappelijke belangen. Een belangrijk aspect van de civil society is daarbij dat op dit terrein de verschillende sferen met elkaar verbonden worden. Daarnaast kan de civil society fungeren als een buffer en als intermediair tussen het leven van de burgers en de politieke macht, wat een belangrijke kracht van een bloeiende civil society is gebleken.¹⁴

¹¹ A.C. Zijderveld, 'Het krachtenveld tussen staat en burgers. Wat is en doet het 'maatschappelijk middenveld?' in: *Bestuursforum* juni/juli 1989 (1989) 176.

¹² Paul Dekker e.a., *Breekpunt of bindmiddel. Religieus engagement in de civil society* (Zoetermeer 2011) 11-12.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Paul Dekker, *Vrijwilligerswerk vergeleken. Nederland in internationaal en historisch perspectief. Civil society en vrijwilligerswerk III*. Sociaal en Cultureel Planbureau (Den Haag 1999) 2.

De Duitse politicoloog en historicus Jürgen Kocka stelde voor een dergelijke benadering van civil society de zogenaamde *domein*definitie vast. 'Civil society als een gebied of sfeer, verbonden met maar tegelijk ook gescheiden van de economie, de staat en de private sfeer.'¹⁵ Voor dit onderzoek is gekozen voor deze definitie, omdat het de mogelijkheid biedt om processen in relaties tussen de verschillende domeinen te onderzoeken. Voor dit onderzoek zal geanalyseerd worden hoe de Diaconie zich als civil society in een voortdurend verschuivende relaties bevond met de overheid. Hieruit vloeit voort hoe ook de idealen van de Diaconie verschoven en hoe zij in een andere verhouding kwam te staan tot de kerkelijke gemeenschap – haar eigen achterban – en tot de diaconale activiteiten.

Het diaconaat als onderzoeksterrein

Het diaconaat kan als civil society gezien worden, omdat zij vanuit vrijwillige drijfveren naar een betere maatschappij streeft. Waarom is juist de Lutherse Diaconie van Amsterdam interessant om te onderzoeken? Het (Nederlandse) diaconaat heeft een eeuwenlange traditie van het bieden van armenzorg. De zorg voor de medemens is een diaconale taak die iedere kerkelijke gemeenschap koestert. De verzorgingsstaat heeft dit diaconale streven overbodig gemaakt, kan worden gesteld. Toch is de Diaconie tegenwoordig nog steeds een bloeiende instelling in Amsterdam en kent zij een sterke betrokkenheid met haar omgeving. Zij onderneemt projecten die uiteenlopen van de Amsterdamse immigratieproblematiek tot het bevorderen van milieubewustzijn bij basisschoolleerlingen. Hoe heeft de Diaconie zich tegen de achtergrond van de opkomende en hervormende verzorgingsstaat gehandhaafd? Hoe zijn de diaconale idealen geherinterpreteerd?

De verzorgingsstaat is een betrekkelijk nieuw fenomeen. Tegenwoordig bestaan er vele sociale voorzieningen waarmee de werkloze, zieke of anderszins beperkte burger een vangnet wordt geboden. Honderd jaar geleden dreigde een weduwe met drie kinderen echter nog een hele andere realiteit: die van absolute armoede. Opvattingen over armoede en armenzorg waren destijds anders dan tegenwoordig. In de maatschappij van vandaag is bestaanszekerheid een recht dat iedere burger heeft. Anno 1900 was liefdadigheid nog een gunst. Het waren met name de kerken die zich eeuwenlang van deze taak hebben gekweten. Zij vervulden deze zorgtaak totdat die in de loop van de twintigste eeuw geleidelijk door de overheid werd overgenomen. De kerkelijke armenzorg is daardoor aan sterke verandering onderhevig geweest tijdens de afgelopen vijftig jaar. Diaconale activiteiten kregen een ander karakter door de veranderende relatie tussen Diaconie en overheid. Ook de diakenen zelf gingen anders tegen

¹⁵ Jürgen Kocka, 'Civil Society from a historical perspective', in: *European Review*, vol 12. Nr. 1, 65-79 (UK 2004) 68-69.

hun idealen kijken en hun achterban verloor interesse in het diaconaat, doordat zij het nog te zeer zag als armenzorg. Armoede bestond toch niet meer? Verder werd ook de relatie met de achterban lastig, doordat vanaf de jaren vijftig de ontkerkelijking inzette. Hoewel deze ontwikkeling zeker van belang was voor het onderzoeken van de relatie van de Diaconie tot haar achterban, zal deze – vanwege de noodzakelijke beperkingen van dit onderzoek – slechts zijdelings worden betrokken.

Het Nederlandse diaconaat kent verschillende onderzoeksmogelijkheden. Naast de discipline van de geschiedwetenschappen – waarbinnen dit onderzoek zich bevindt – vindt er ook vanuit de filosofie- of religiewetenschappen of interdisciplinair onderzoek plaats. De socioloog en theoloog Herman Noordegraaf verrichtte enkele studies naar het diaconaat in het kader van de Wmo en bekeek hoe kerken meer zouden kunnen inspelen op de mogelijkheden tot samenwerking met andere (kerkelijke) organisaties of met overheidsinstanties.¹⁶ In het kader van de huidige individualiserende samenleving is er tevens veel discussie en aandacht over de plek van de kerk en het diaconaat binnen de samenleving. De historicus James Kennedy schreef recent een handreiking over de publieke rol van protestantse kerken.¹⁷ Paul Dekker onderzocht het religieuze engagement in de Nederlandse civil society, waarbij hij zich in zijn onderzoek niet beperkte tot Nederland, maar een vergelijking trok met andere Europese landen. Opvallend daarbij was de uitkomst dat Nederland, hoewel het naar verhouding laag scoorde op het aantal kerkelijke inwoners, hoog scoorde op religieus vrijwilligerswerk.¹⁸ Ook naar de Diaconie zelf is reeds onderzoek gedaan op verschillende niveaus.¹⁹

Er zijn enkele algemene trends binnen het diaconaat die zowel op landelijk niveau van toepassing zijn, als ook op deze specifieke casestudy. Dit onderzoek heeft zich beperkt tot de analyse van het archiefmateriaal van de Diaconie en in het bijzonder tot de notulen van de Grote Diaconie Vergaderingen.²⁰ Deze notulen zijn het meest interessant, omdat tijdens deze vergaderingen de diakenen uit alle zogeheten *wijkringen* (ofwel wijkgemeenten) samenkwamen

¹⁶ Herman Noordegraaf, *Kerk en Wmo: de eerste vijf jaren (2007-2011). Een onderzoek naar (kritische) participatie van kerken en Wmo* (Groningen 2012). Dit is een uitgave van de Stichting Rotterdam.

¹⁷ James Kennedy, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken* (Amsterdam 2010).

¹⁸ Dekker (red.), *Breekpunt of bindmiddel. Religieus engagement in de civil society* (Zoetermeer 2011).

¹⁹ K.G. van Manen, (red.), *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca. 1520-2004)* (Zoetermeer 2011). J.Happee, e.a., *De Lutheranen in Amsterdam (1588-1988). Gedenkboek ter gelegenheid van 400 jaar Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam* (Hilversum 1988). Nico van der Perk, *Zeven werken in Amsterdam. Diaconie in beeld. Ter gelegenheid van het 425-jarig bestaan van de Diaconie van de Protestantse Gemeente te Amsterdam* (Bunnik 2003). C.H. Staal, *Lutherhof, voorheen Evangelisch Luthersche Diaconieën en Zwaardvegershoffjes 1670-1970* (Amsterdam 1970). J. van Sijbrandij, *Verhalen uit het Luthers Weeshuis: Weteringschans* (Amsterdam 2003). Erika Kuipers, 'Een zeventiende-eeuwse migrantenkerk. De Lutheranen in Amsterdam,' in: Leo Lucassen (red.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004).

²⁰ De periode 1945-2000 is raadpleegbaar in het Stadsarchief Amsterdam. De periode 2000 tot heden is te raadplegen in het Diaconaal Archief aan de Maasstraat, Amsterdam.

om de toekomst en het reilen en zeilen van de Diaconie te bespreken.²¹ Bij de Diaconie is, op basis van dit archiefonderzoek, een curve te onderscheiden in de verschuivende diaconale activiteiten. Deze is onder te verdelen in drie perioden 1945-1970, 1970-1990 en 1990-2010, die elk hun eigen karakter hadden. Zo was er tot en met de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog een vooral homogeen gedeelte binnen de samenleving – de onderste laag – dat (diaconale) zorg nodig had om de ergste armoede op te kunnen vangen. Tijdens de naoorlogse periode verdween deze homogeniteit echter en was er niet langer een specifieke groep binnen de samenleving die onder de armoedegrens leefde. Het diaconaat kreeg in deze eerste periode vooral te maken met de opkomende verzorgingsstaat – zo kwamen er steeds meer zorgwetten die sociale zekerheid boden – en tegelijkertijd ook met de veranderende kijk op armoede en de individualisering van de samenleving. Religie speelde nog steeds een belangrijk rol in het leven van Nederlandse burgers, maar de kerk als instituut kreeg een marginale positie. In de tweede periode, 1970-1990, kwam de verzorgingsstaat in Nederland tot een hoogtepunt en heerste er optimisme over de bestaanszekerheid die er werd geboden. De Diaconie ging over haar grenzen heen kijken om elders haar hulp aan te bieden. Deze tweede periode wordt gekenmerkt door haar focus op ontwikkelingshulp. Voor de derde periode, 1990-2010, bleek een crisis uit de jaren tachtig, een terugtrekkende overheid en toenemende immigratie van vluchtelingen genoeg aanleiding voor de Diaconie om zich weer meer te gaan richten op de directe omgeving van Amsterdam.

Deze drie perioden zullen nader aan bod komen in de volgende drie hoofdstukken. In de analyse van deze tijdsvakken zal steeds voorop staan dat de Diaconie reageerde op de grenzen die er door de overheid werden gesteld met de ontwikkelende verzorgingsstaat. Politieke beslissingen die vanuit overheidsniveau werden genomen en doorgevoerd, hadden een belangrijke invloed op de maatschappelijke functie van de Diaconie en op haar interpretatie van haar eigen idealen. Uit de analyse van deze nauwe relatie tussen Diaconie en overheid, zal tevens voortvloeien hoe de relatie met de eigen achterban en de diaconale activiteiten zich ontwikkelde.

²¹ Zie bijlage I voor een schematisch overzicht van de structuur van de Diaconie met haar verschillende organen en instellingen. De *wijkringen* zijn de verschillende zogeheten *Brandpunten* waarin de Evangelisch-Lutherse Gemeente is opgedeeld en die elk een aantal wijkdiakenen en wijkouderlingen toegewezen hebben gekregen voor kerkelijke en diaconale zorg.

1. Klassieke idealen in gedrang 1945-1970

De Nederlandse verzorgingsstaat die aan het begin van de twintigste eeuw haar opkomst kende, werd na 1945 uitgebreid. De overheid ging zich in deze periode meer en meer ontfermen over de burger om haar een bestaanszekerheid te garanderen. Hiertoe werden zorgwetten opgenomen in de grondwet. Bekende voorbeelden zijn de Algemene Ouderdomswet (AOW) uit 1957 en de Algemene Bijstandswet (Abw) uit 1965. De overheid zou voorzien in de noodzakelijke kosten van het bestaan als iemand daar – op dat moment – niet zelf toe in staat was. De doorvoering van deze wet betekende een aanzienlijke verandering ten opzichte van de wet die zij verving, de Armenwet uit 1912. Bij deze Armenwet werd destijds het primaat van de armenzorg bij de civil society gelegd. Kerkelijke en particuliere organisaties waren hoofdverantwoordelijk voor het bieden van armenzorg. Deze had daardoor het karakter van een gunst, want de instanties konden hun eigen voorwaarden stellen.²² Met de Abw kwam het primaat juist bij de overheid te liggen. De overheid bood in toenemende mate sociale zekerheid als *bestaansrecht* voor de burgers. Zo verdween wettelijk gezien de directe noodzaak van de civil society als zorgbieder. De klassieke idealen van het diaconaat die sterk waren ingericht op liefdadigheid werden in deze nieuwe context immers minder noodzakelijk geacht. In dit hoofdstuk zal aan bod komen hoe de diaconale idealen van de Diaconie verschoven in de periode 1945-1970, waarin de Nederlandse verzorgingsstaat zich explosief ontwikkelde. Hiertoe komen in de eerste twee paragrafen respectievelijk het Weeshuis en de Lutherhof aan de orde als diaconale instellingen. In de derde paragraaf wordt besproken hoe de politieke sociale wetgeving invloed had op de vraag en aanbod van de individuele steun die door de Diaconie werd gegeven.

1.1. Een dominantere speler in het veld

Willem Drees werd niet voor niets ook wel Vadertje Drees genoemd. Met name tijdens zijn kabinetten – in de periode 1948-1959 – kende het Nederlandse zorgstelsel een uitbreiding.²³ Met deze nieuwe zorgrol kon de overheid meer voorwaarden stellen aan het zorgstelsel. De overheid was de nieuwe beschermer van de zwakkeren in de samenleving.

²² Loes van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de armenzorg in Nederland tegen de achtergrond van de overgang naar de Algemene Bijstandswet, 1912-1965* (Amsterdam 1986) 22-23.

²³ Willem Trommel en Romke van der Veen, *De Herverdeelde Samenleving. De ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 1999) 296.

Met de opbouw van de verzorgingsstaat had de overheid op efficiënte wijze gebruik kunnen maken van het bestaande netwerk van zorginstanties, waaronder ook het Evangelisch-Lutherse Diaconie Weeshuis.²⁴ Dit deed zij onder meer met het toewijzen van subsidies. Hierdoor kon de overheid inspraak verkrijgen op het functioneren van sociale voorzieningen en kon zij bovendien een hogere mate van professionalisering eisen. Wat betreft de Diaconie kwam daarmee de relatie tot de (gemeentelijke) overheid in een nieuw licht te staan. De overheidssubsidie bracht in eerste instantie een verlichting van financiële zorgen voor het Weeshuisbestuur en de Diaconie, maar anderzijds leidde de vereiste professionalisering uiteindelijk tot hogere kosten. Het Weeshuis kwam in zwaar weer terecht als gevolg van de nieuwe zorgwetten, maar wist toch in deze veranderde context een nieuwe focus te vinden.

Vanuit de achterban was er minder aandacht voor de voorgedijtaak van het Weeshuis nu er in meerdere gevallen een beroep op de overheid kon worden gedaan. Dit was bijvoorbeeld merkbaar met de verminderde animo onder gemeenteleden om vrijwillige taken op zich te nemen. Zo waren er in 1953 nog maar weinig geïnteresseerden te vinden voor een bestuursfunctie bij het Weeshuis. De toenemende staatsinmenging leidde er tevens toe dat er vanaf overheidsniveau meer professionalisering bij zorginstanties kon worden afgedwongen. Zo ontving ieder weeskind vanaf 1956 vier gulden overheidssubsidie per maand. De uitgaven voor het Weeshuis werden daardoor bijna gehalveerd van f23.450,65 naar f12.450,65.²⁵

Toch reageerden de diakenen met gemengde gevoelens. Zij wezen de subsidie liever af en hadden moeite met het overhevelen van hun verantwoordelijkheden. Allereerst omdat de overheid niet op vaste data subsidie uitkeerde en de Diaconie er daarmee niet helemaal van op aankon dat er geld zou worden uitgekeerd. Ten tweede vroegen de diakenen zich in 1957 af of diaconaal werk, dat met overheidssteun overeind kon worden gehouden, nog wel diaconaal was te noemen?²⁶ Uiteindelijk had de Diaconie daardoor niet veel op met overheidsbemoediging en ging zij liever haar eigen weg dan de overheid een te stevige vinger in de pap te geven. De sociale zekerheid was dan wel sinds een decennium uitgebouwd door de overheid, de opkomende verzorgingsstaat had binnen de Diaconie nog geen plaats gekregen.

Verder kon het Weeshuis de, met de subsidie gepaard gaande, vereiste professionalisering niet zelf opbrengen. Zo diende het personeel een steeds hogere mate van deskundigheid te hebben en in het bezit te zijn van meer kwalificaties. Dit leidde bij het bestuur van het Weeshuis en de Diaconie tot extra zorgen. Hoe diende er omgesprongen te worden met deze gedwongen professionalisering? In eerste instantie had de Diaconie altijd kunnen voorzien

²⁴ Wanneer het gaat om deze instelling zal er vanaf nu worden verwezen naar het Weeshuis.

²⁵ Stadsarchief Amsterdam (SA), Archief Evangelisch-Lutherse Gemeente Diaconie (ELGD), toegangsnummer 30573, map 2, 9 april 1957.

²⁶ SA, ELGD, 30573, map 2, 9 juli 1957.

in de meeste urgente levensbehoeften van onderdak, voedsel en geldelijke middelen. Deze klassieke opvattingen over armenzorg, waarbij de nadruk lag op het verzachten van absolute armoede middels liefdadigheid, kwamen in het gedrang. Hoewel schoorvoetend, ging de Diaconie vanaf de jaren zestig een samenwerking aan met andere organisaties en instanties om tegemoet te kunnen komen aan de strengere eisen en het uitgebreide takenpakket voor het Weeshuis. Zo kon de Diaconie bovendien meer draagvlak creëren voor een maatschappelijke inzet van deze diaconale instelling om zo tot een betere dienstverlening te komen.

Zoals de naam impliceert, ving het Weeshuis in principe alleen wezen op. Het toewijzen van de pupillen werd echter in toenemende mate op gemeentelijk overheidsniveau geregeld. Van daaruit werd vaker gekozen om kinderen in overheidsinstellingen op te vangen of anders in pleeggezinnen. Er waren met andere woorden minder wezen aanwezig in het Weeshuis. Zodoende ging het Weeshuis zich meer richten op voogdijkinderen. Deze kinderen hadden echter extra zorg nodig, omdat zij met een problematische achtergrond in het Weeshuis terecht waren gekomen. Dit leidde tot een prangende behoefte aan daartoe gekwalificeerd personeel en daarmee een nog grotere belasting voor de begroting van het Weeshuis. Was het Weeshuis nog wel een weeshuis te noemen? Al vanaf 1955 had de toekomst van de instelling ter discussie gestaan. "Hoe ziet de toekomst eruit als steeds minder weeskinderen in Amsterdam dit huis nog nodig hebben?" Zo vroeg een diaken zich af tijdens een vergadering in 1955.²⁷ Zou het Weeshuis gereorganiseerd moeten worden? Hiertoe werd er een commissie ingesteld die de diaconale taak van het Weeshuis zou onderzoeken.²⁸

Uiteindelijk zwichtte het bestuur van het Weeshuis voor de nieuwe situatie van een dominantere overheid. De subsidie werd geaccepteerd en er werd nieuw en beter gekwalificeerd personeel aangenomen. Dit ging gepaard met een hoger salaris en betere pensioenregelingen voor het personeel.²⁹ Dit laat zien dat het bestuur bereid was om haar beleid aan te passen en om nieuwe mogelijkheden te omarmen. De voorzitter stelde hiertoe dat de "diaconale taak wel wat gemoderniseerd kon worden met deskundige krachten."³⁰ Het feit dat er ook voogdijkinderen en pupillen van buiten de stad Amsterdam werden aangenomen, illustreert de ontwikkeling van de Diaconie om zich breder op te stellen in de maatschappij en meer oplossingsgerichte hulp te bieden. De samenwerking met andere instanties toont tevens een verschuiving naar een mindere focus op de eigen gemeenschap en naar een meer open blik voor alternatieve mogelijkheden.

²⁷ SA, ELGD, 30573, map 2, 14 juni 1955.

²⁸ Ibidem.

²⁹ SA, ELGD, 30573, map 13, overzicht van behandelde agendapunten tijdens de Grote Diaconie Vergadering uit 1959.

³⁰ SA, ELGD, 30573, map 14, 14 februari 1961.

Kenmerkend voor deze omslag was het besluit van de Diaconie in 1962 om de naam van het Weeshuis te veranderen in het *Jan Geerkenshuis*, omdat de termen 'diaconie' en 'weeshuis' niet meer recht deden aan de verschoven functie van de instelling.³¹

Tijdens een Grote Diaconie Vergadering op 13 februari 1962 blikte de voorzitter van de Diaconie, de heer W. Zier, terug op de voorgaande jaren. Tijdens het afgelopen jaar waren er onder meer steeds strengere regels voor de kinderbeschermingsinrichtingen vastgesteld door de overheid. Tevens was het "gezien de politieke toestand in de wereld helaas nodig om het Weeshuis voor te bereiden op extra beveiliging voor het waarborgen van de veiligheid van de aan ons toevertrouwde kinderen en het personeel bij onverhoopte oorlogshandelingen."³² De goede opkomst van de vergadering ontlokte hem ten slotte de opmerking "dat er dan toch blijkbaar voor diakenen nog een taak is ondanks de sociale voorzieningen."³³ De overheid was dan wel een dominantere speler in het veld, de Diaconie wist zich te blijven profileren binnen de Amsterdamse samenleving. Tijdens de jaren zestig was de Diaconie zich ervan bewust geworden dat het armoedeprobleem mindere urgentie kende door de dominantere rol van de overheid, maar er waren nieuwe noden naar boven komen drijven, waar de Diaconie zich op ging richten. Zij had een positie ingenomen van een dienstverlenend orgaan dat professionele hulp kon bieden.

1.2. De continuïteit van de Lutherhof

Naast de weezenzorg bestonden er ook diaconale instellingen voor de ouderenzorg vanuit de Diaconie. Om de omvang van het onderzoek te beperken zal alleen de Lutherhof worden behandeld. De huidige Lutherhof, aan het Staringplein in Oud-West, kende tijdens de periode 1945-1970 vijftig woningen voor ouderen. Het had de functie van een beschermde woonomgeving, waarbinnen ouderen zolang mogelijk zelfstandig konden leven. De geschiedenis van de Lutherhof gaat terug tot 1670, toen het Konijnenhofje en het Zwaardvegershofje werden opgericht als initiatief van de Lutherse Kerk van Amsterdam. In 1907 gingen beide hofjes samen op in de Lutherhof en werd het nieuwe pand aan het Staringplein in Oud-West gebouwd. Net als voor het Weeshuis gold voor de Lutherhof dat de staatsinmenging gevolgen had voor het reilen en zeilen van de instelling. Met name door de invoering van de AOW in 1957 werd door het bestuur van de Lutherhof en de Diaconie onder de loep genomen.

³¹ SA, ELGD, 30573, map 13, 13 maart 1962. Overigens zal er verder in deze tekst worden gesproken over het Weeshuis, aangezien het ook in de notulen zo blijft gehandhaafd. Het Jan Geerkenshuis is vernoemd naar Jan Geerkens (1631-1678) die in 1678 de aankoop van de grond en de bouw van het Weeshuis aan de Lauriergracht mogelijk maakte.

³² SA, ELGD, 30573, map 15, 13 februari 1962.

³³ Ibidem.

Met de AOW werd wettelijk vastgelegd dat er een verplicht collectief ouderdomspensioen werd gegarandeerd aan de Nederlandse burger. In eerste instantie zou hieruit geconcludeerd kunnen worden dat de animo voor het voortbestaan van de Lutherhof als diaconale instelling daardoor zou afnemen. De sociale zekerheid van de AOW verdreef immers de noodzaak van diaconale activiteiten die zich voorheen daarop hadden gericht. Dit bleek echter niet het geval. In opdracht van de Grote Vergadering van Diakenen werd al in 1957 een onderzoek uitgevoerd naar de doorwerking van de nieuwe wetgeving in verband met de noodzakelijkheid van de activiteiten van de Diaconie. De uitkomst van het onderzoek luidde dat deze noodzaak even groot was gebleven.³⁴

Dit lijkt een contradictie, maar is het niet. Ouderen kregen inderdaad meer steun vanuit de overheid via de pensioenmogelijkheden en er werden steeds meer bejaardenhuizen gebouwd die werden gefinancierd door de overheid. Daarmee werden zij in mindere mate afhankelijk van ofwel hun eigen familie ofwel een vorm van liefdadigheid zoals de diaconale zorg. Toch was de overheidssteun niet toereikend en de vraag naar huisvesting voor ouderen bleef gelijk, wat ertoe leidde dat ook de Lutherhof, waarin niet alleen huisvesting maar tevens bescherming werd geboden, gevuld bleef. Hoewel de Diaconie zich bewust was van de afgenomen directe financiële noodzakelijkheid van de ouderensteun, besloot zij deze steun daarom toch voort te zetten.

Niettemin zag zij zich al in 1957 genoodzaakt een extra financiële bijdrage te vragen van de hofbewoners. Dit werd mede veroorzaakt door de trend van ontkerkelijking in Nederland, waar ook de Diaconie mee te maken kreeg. Met een krimpende achterban was er minder steun en daalden de inkomsten voor de Diaconie vanuit collecten en fondsen drastisch. Door de toenemende tekorten kwam de toekomst van diaconale instellingen zoals de Lutherhof in gevaar. Toch kon deze instelling in leven worden gehouden, juist door de AOW. Hierdoor kon de Diaconie een bescheiden bijdrage vragen van de ouderen. Zodoende wist de Diaconie in te springen op de nieuwe overheidsbepalingen en vond zij alternatieve mogelijkheden. Zij ging ook door met de bouw van een nieuw bejaardencentrum, ondanks het feit dat dit meer en meer door de overheid werd geregeld. De Diaconie deed dit met het idee dat het belangrijk was voor de ouderen en daarmee – op de lange termijn – ook voor henzelf. “Het is een prettig idee dat er ook vanuit de kerk iets wordt geregeld voor de oude dag,” zo stelde de voorzitter.³⁵

³⁴ SA, ELGD, 30573, map 13, 4 januari 1958.

³⁵ SA, ELGD, 30573, map 3, 13 juni 1961.

1.3. Een compromis voor individuele steun

Zoals reeds duidelijk werd had de Diaconie in eerste instantie moeite met de overheidsbemoeienis, maar wist zij zich in tweede instantie aan te passen aan de nieuwe politieke situatie. Met de eerste stappen richting een verzorgingsstaat die reeds rond 1900 werden gezet, waren er door de overheid Armenraden ingesteld, die moesten toezien op de hoogte van de individuele, stille hulp die kerkelijke en particuliere armenzorginstanties schonken. Dit hield onder meer in dat deze instanties inzicht dienden te geven in alle steun die zij gaven, inclusief de hoogten van de steun, namen, adressen en geboortedata van ondersteunden. Binnen de Diaconie werd er overigens op verschillende manieren gesproken over deze ondersteunden. Ook wel werd de term *stille hulp* gebruikt om aan te duiden dat deze hulpbehoevenden in anonimiteit werden gesteund. Mensen die (financiële) hulp nodig hadden konden aankloppen bij de Diaconie, of werden soms zelf benaderd door diakenen die de slechte leefomstandigheden hadden waargenomen.³⁶ De Diaconie ontkwam niet aan de Armenraad.³⁷ Zij zwichtte echter pas in 1945 voor een gedeeltelijke inzage van dergelijke informatie. Zij had zich er in eerste instantie tegen verzet, waarbij met name het argument van geheimhoudingsplicht en privacyprincipes maakte dat zij voet bij stuk hield. De geheimhoudingsplicht woog zwaarder dan de autoriteit van de Armenraad, ook nadat deze in 1945 aandrang bij de Diaconie om volledige informatie te ontvangen.³⁸

Toch vond er tijdens de vergadering van september 1945 uiteindelijk een wending plaats: met zestien stemmen voor en drie stemmen tegen werd er een compromis aangenomen.³⁹ De overzichten werden doorgegeven aan de Armenraad, zodat ze konden worden opgenomen in het Centraal Register voor Armenzorg. De hoogte van de bedragen werden echter nog steeds achterwege gelaten. Toen de Armenraad in 1947 alsnog meerdere oproepen deed om inzage te krijgen in de hoogte van de geldelijke ondersteuning, weigerde de Diaconie deze pertinent.⁴⁰ Deze wending van besliste weigering van inzage naar een compromis van samenwerking, zou deels kunnen worden toegeschreven aan de groeiende waardering en respect die de Diaconie had voor het feit dat er in toenemende mate sociale voorzieningen beschikbaar werden gesteld door de overheid.

³⁶ In dit onderzoek zal de term *ondersteunden* aangehouden, om deze groep aan te duiden of wanneer er wordt gerefereerd aan de omvang van de *stille hulp*.

³⁷ Er bestaan, zelfs binnen het archiefmateriaal, verschillende benamingen voor deze Armenraad. Het wordt ook wel Bureau van de Armenraad of Centraal Bureau voor Maatschappelijk Hulpbetoon genoemd. In dit onderzoek zal er slechts van Armenraad worden gesproken, ook als eventueel op de verschillende archiefvindplaatsen anders werd gesteld.

³⁸ De geheimhoudingsplicht van diakenen is vastgelegd in de reglementen van de Diaconie en de bevestigingsformulieren van de diakenen.

³⁹ SA, ELGD, 30573, map 20, 25 september 1945.

⁴⁰ SA, ELGD, 30573, map 21, 22 februari 1947.

Illustratief hiervoor is dat de Diaconie meer en meer naar de Armenraad ging verwijzen wanneer zij aanvragen ontving voor ondersteuning. De gemeentelijke overheid moest dit maar afhandelen, volgens de diakenen. Het standpunt van de Diaconie was helder: “de hulp van de overheid gold vroeger als minderwaardig, het is echter niet langer een aalmoes maar een recht.”⁴¹ Verder moest de Diaconie constateren – toen er intensiever contact was met de Armenraad – dat er geregeld mensen bij hen ondersteuning vroegen, terwijl zij reeds extra ondersteuning ontvingen bij de Armenraad. “Het is niet de bedoeling om op dergelijke wijze van het diaconale walletje te eten”, merkte de voorzitter in 1949 tijdens een vergadering op.⁴²

Met de komst van de nieuwe zorgwetten was de Nederlandse burger minder hulpbehoevend geworden ten aanzien van het diaconaat en andere (particuliere) zorgvoorzieningen. De Diaconie ging daardoor ook anders tegen haar eigen idealen van liefdadigheid aankijken in een tijd waarin daar steeds minder behoefte aan was vanuit de armere laag van de samenleving. De vraag en aanbod van de diaconale zorg was aan sterke veranderingen onderhevig. Met minder inkomsten door het afnemende aantal gemeenteleden, moesten er keuzen worden gemaakt die de diakenen aan het hart gingen. De Diaconie was onder andere kritisch waar het de geldbelegging betrof. Zo was er al in 1953 een discussie gaande binnen de Diaconie over het al dan niet beleggen in Lutherse Rusthuizen. Was deelneming in een obligatielening als diaconaal werk te beschouwen? De Diaconie zou zich niet moeten vastleggen in onrealiseerbare beleggingen, stelden de diakenen.⁴³ Verder was de Diaconie in 1957 reeds tien jaar bezig met het zoeken van een geschikte extra predikant. “Er zit veel pit in de wijkringen en die zullen ten onder gaan als we niet iemand aanstellen: de gemeenschap dient immers geestelijk onderhouden te worden. En gaat de wijkring ten onder, dan gaat de hele Diaconie mee ten onder,” zo stelde een diaken tijdens een vergadering op 15 januari 1957.⁴⁴ Anderzijds rees de vraag of het geld dan niet beter aan *diaconale* voorzieningen kon worden besteed. Daar was de Diaconie immers voor bedoeld. De predikant kwam er uiteindelijk niet.

Wat was nog de taak van de Diaconie? Tijdens de Algemene Beschouwingen van de Diaconie in 1958 trachtten de diakenen hier een antwoord op te vinden. Zier stelde dat “de toekomst van de Diaconie onder ogen moet worden gezien en dat de financiële tekorten zijn ontstaan doordat een gedeelte van de diaconale middelen rechtstreeks naar de Kerkenraad gaan. Hier moet een einde aan komen, wil de Diaconie haar eigen werk kunnen uitbreiden.”⁴⁵

⁴¹ SA, ELGD, 30573, map 21, 28 juni 1949.

⁴² SA, ELGD, 30573, map 4, 22 oktober 1949.

⁴³ SA, ELGD, 30573, map 2, 10 maart 1953.

⁴⁴ SA, ELGD, 30573, map 2, 15 januari 1957.

⁴⁵ SA, ELGD, 30573, map 20, 13 november 1958.

De heer Tabeling reageerde hierop: “verder dan een sluitende eigen rekening komen we niet. Nieuwe noden zijn opgekomen en erkend, maar de financiën beletten ons over te gaan tot verdere hulp. Wij blijven stilstaan en dat mag niet ons laatste woord zijn. De oplossing is niet *à la minute* te geven, maar vereist studie.”⁴⁶ De heer Pont haakte in op de term ‘stilstaan’, “onze diaconale gedachten beperken zich nog te veel tot arbeid voor minvermogenden. De nood bij mensen van betere welstand is niet geringer.”⁴⁷ Concluderend constateerde de voorzitter dat er drie punten van verbetering aan de orde waren. Allereerst diende de diaconale instellingen er zoveel mogelijk naar te streven om ieder jaar quitte te draaien, zodat er niet te veel afhankelijkheid zou komen van subsidies. Ten tweede zou er gezocht moeten worden naar nieuwe diaconale taken, indien er genoeg geld voor zou zijn. Ten derde rees de vraag of er genoeg mensen waren om mee te draaien als diakenen? “Wij hebben nieuwe mensen nodig die bereid zijn om hun plaats bij de kachel te verlaten om te werken.”⁴⁸

In het verlengde van de twijfel over de inhoud van de eigen diaconale idealen, rees er vanaf de jaren zestig ook twijfel over de naam van de Diaconie. Zo poneerde de voorzitter van de Diaconie in 1962 het idee de *Diaconie* om te dopen in *Lutherse Hulpdienst*. Volgens sommigen, waarbij de voorzitter op de gemeenteleden duidde, had de diaconale term een ellendige bijklank gekregen. Was het tijd om deze term in antwoord daarop maar los te laten?⁴⁹ In latere vergaderingen kwam de voorzitter van de Diaconie er weer op terug en peinsde over de bereikbaarheid van de Diaconie. “Zeker, geen diaken schaamt zich voor de Diaconie, maar de mens in nood wel en hij of zij moet een grotere tegenzin overwinnen om tot ons te komen dan wij mogen toelaten.”⁵⁰ De heer Rijgersma beaamde dit met enkele voorbeelden en stelde als extra argument dat de term van hulpdienst in Australië reeds enkele jaren was geïntroduceerd als alternatief. De heer Hassoldt merkte daarbij op dat zij “op een keerpunt zijn aangeland. We dienen ons aan te passen aan de eisen die deze moderne tijd stelt. Een ieder ons zal voelen dat we ons opnieuw dienen te oriënteren op onze taak in het midden der Gemeente. Andere kerken zijn ons voorgegaan bij het in het leven roepen van maatschappelijke instellingen.”⁵¹

Toch zou de term *diaconie* uiteindelijk niet worden losgelaten en bleef het slechts bij het mijmeren over een *hulpdienst*.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ SA, ELGD, 30573, map 13, 13 februari 1962.

⁵⁰ SA, ELGD, 30573, map 13, 9 oktober 1962.

⁵¹ Ibidem.

De diakenen zagen zichzelf nog steeds als nuttig voor de samenleving en trachtten met de tijd mee te aan. Daarbij stelden zij voor zich niet langer overwegend te richten op het beschikbaar stellen van financiële hulp en weigerde zij nog langer “te spelen als kelner, maar wilden storings in de levensgemeenschap bestrijden.”⁵² De diakenen waren daarbij van mening dat het geven van geld, wat tot dan toe grotendeels was gedaan via de stille hulp in verband met de ondersteunden, niet de beste weg was “want het lost de storings niet op. Er is behoefte aan kennis en vakkundigheid.”⁵³ Hieruit is een nieuwe toepassing van de diaconale idealen te bespeuren. Niet langer richtten de diakenen zich uitsluitend op de armen in praktische zin. Dit was ook niet langer nodig, aangezien de Abw – die in 1965 werd doorgevoerd – direct aanzienlijke gevolgen teweeg bracht voor de Diaconie. Binnen een jaar tijd werd de aanvraag door hulpbehoevenden voor (financiële) bijstand bij de Diaconie ruim gehalveerd. Nu de overheid ook steun verleende, richtten minder mensen zich tot de Diaconie en soortgelijke initiatieven. De uitgaven voor de post van Individuele Hulp liepen daardoor sterk terug. In 1965 werd nog 7.800,- gulden uitgegeven aan de ondersteuning van armen. In 1966 was dit afgenomen naar 4.000,- gulden.⁵⁴ De Diaconie verdween uit beeld voor de hulpbehoevende en diende wat dat betreft ruim baan te maken voor de overheid die deze hulp in toenemende mate ging bieden.

Niet alleen de interpretatie van de diaconale idealen veranderde in deze periode, ook de organisatorische structuur van de Diaconie werd kritisch bekeken. Zo werd al in 1953 gekozen voor een andere opzet van de organisatie. Daarbij werd de Diaconie herverdeeld in kleinere ringen, opdat het minder centralistisch bestuurd werd en met een verminderde hiërarchie en meer horizontale verhoudingen.⁵⁵ Ook werd in 1959 bepaald niet langer te spreken van de Grote Diaconie Vergadering, maar van Diaconie Vergadering, waardoor de horizontale relaties des te meer werden bevorderd en er niet het idee kon bestaan dat de ene vergadering belangrijker was dan de andere.⁵⁶ Daarbij wezen de diakenen er tijdens een Diaconievergadering in 1960 op dat met deze constructie, waarbij iedereen meer gelijk was, men goed moest beseffen dat dit werd gedaan uit naam van één Diaconie, één God.⁵⁷

Deze nieuwe structuur en meer aandacht voor het bieden van vakkundige en oplossingsgerichte hulp, waren twee belangrijke ontwikkelingen voor het functioneren van de Diaconie binnen de nieuwe maatschappelijke situatie met een sterkere overheid.

⁵² SA, ELGD, 30573, map 14, 14 maart 1961.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ SA, ELGD, 30573, map 31, 30 mei 1967.

⁵⁵ SA, ELGD, 30573, map 2, 8 december 1953.

⁵⁶ SA, ELGD, 30573, map 3, 10 februari 1959.

⁵⁷ SA, ELGD, 30573, map 13, 12 februari 1960.

Hoe vond dit een uitwerking in het bieden van de individuele steun? Hierbij was met name een goed sociaal netwerk nodig van waaruit geopereerd kon worden. Juist dit verliep steeds moeizamer voor de Diaconie. Zij was immers afhankelijk van haar eigen achterban bestaande uit de gemeenteleden. Afgaand op het archiefmateriaal, was er weinig communicatie tussen de Diaconie en haar achterban – oproepen tot kerstbijdragen daargelaten. Dit is opmerkelijk, omdat de Diaconie de kerkelijke gemeenschap vertegenwoordigde bij het uitvoeren van haar diaconale activiteiten. Daarnaast was zij ook afhankelijk van haar achterban waar het de financiële en vakkundige steun betrof. Op beide punten kreeg de Diaconie het moeilijk. De kerkelijke gemeenschap zag weinig noodzaak meer in de Diaconie nu er zoveel sociale zekerheid door de staat werd geboden, waardoor financiële ondersteuning drastisch afnam en activiteiten minder goed van de grond kwamen – vrijwilligers waren immers van vitaal belang. Er bleek een kloof tussen de Diaconie en haar achterban.

De kerkelijke achterban kende een grotere diversiteit in haar samenstelling, dan wat er voor de Diaconie gold. Daarmee was de Diaconie geen voldoende afspiegeling van haar gemeente. De achterban bestond uit mensen die afkomstig waren uit alle sociale lagen van de samenleving. De Diaconie bestond voornamelijk uit mannen. Deze mannen waren ten eerste grotendeels van middelbare leeftijd en konden het zich, naast hun eigen werk, veroorloven tijd vrij te maken voor de Diaconie. Ten tweede impliceerde dit dat ze dit voornamelijk deden vanuit christelijk-humanitaire overwegingen. In dat opzicht vormde de samenstelling van de diakenen binnen de Diaconie een homogene groep, die vanzelfsprekend van mening was dat de noodzaak van diaconaal werk hoog was. De meer diverse, heterogene achterban dacht hier anders over. Zij was minder daadwerkelijk betrokken bij het diaconale werk en uitte haar steun voornamelijk met financiële middelen. Zij had bovendien weinig direct contact met de ondersteunden en was zodoende minder emotioneel betrokken. Hoewel logisch te verklaren, leidden deze verschillen tot een discrepantie, daar de Diaconie toch financieel afhankelijk was van haar achterban. Dit werd onder meer duidelijk met de stemmen die vanuit de gemeente opgingen om de Diaconie in haar totaliteit af te schaffen.⁵⁸ De Diaconie had al sinds 1949 gesignaleerd dat de achterban minder noodzaak zag in een toekomst voor de Diaconie. Ze stelden er een onderzoek naar in.⁵⁹ Daaruit werd geconcludeerd dat de gemeenteleden van mening waren dat armoede niet meer bestond met de nieuwe zorgwetten. De afnemende inkomsten zou voornamelijk door deze groeiende desinteresse vanuit de achterban komen.

⁵⁸ SA, ELGD, 30573, map 13, 13 februari 1962.

⁵⁹ SA, ELGD, 30573, map 21, 24 mei 1949.

Dit werd uiteindelijk misschien wel het beste zichtbaar tijdens een voorval in 1965, waarbij de kerkrentmeesters niet langer een collecte wilden bestemmen voor diaconale doeleinden.⁶⁰ Tijdens een Diaconievergadering spraken de diakenen hier verbolgen over.⁶¹ Na een gesprek van een diaken met de kerkrentmeesters dat uitliep op een grote discussie werd de collecte uiteindelijk hervat. Dit voorval is illustratief voor de mentaliteit ten aanzien van diaconaal werk in een nauwe relatie tot armoede. Armoede werd geïnterpreteerd als absolute armoede en nu die armoede minder absoluut was geworden, was diaconaat in de ogen van veel mensen minder noodzakelijk of sterker nog, overbodig. Ten tweede toont de verhitte discussie aan dat de diakenen zich niet wilden neerleggen bij besluiten van anderen aangaande hun Diaconie. Zij zagen nog steeds grote noden binnen de samenleving die verzacht zouden moeten worden. Hoewel armoede, ook volgens de diakenen, inderdaad minder absoluut was geworden, waren de noden vooral verschoven. Bovendien zouden sommige activiteiten, zoals de ouderenhofjes, moeten blijven bestaan, alleen maar om het feit dat ze vanuit de Evangelisch-Lutherse Gemeente werden georganiseerd. Het was, aldus de diakenen, toch een prettig *idee* voor alle kerkleden dat er voor de oude dag voorzieningen zouden zijn vanuit de *kerk*?

Zowel de Kerkrentmeesters als de kerkelijke gemeenschap, wilden dus minder prioriteit geven aan diaconale doeleinden. Er kwam minder geld binnen voor de Diaconie en er was minder animo om diaconale bestuursfuncties te bekleden en vrijwilligers voor activiteiten te vinden. Wat voorheen een bevoorrechte positie was geweest werd nu als een blok aan het been ervaren. Hoe diende de relatie met de achterban goed onderhouden te worden door de Diaconie? De diaconie functioneerde namelijk niet alleen namens haar diakenen maar ook uit naam van de hele gemeenschap. Daartoe was het toch van belang dat deze kennis had van en interesse had in de diaconale activiteiten? De diakenen werden zich er meer en meer van bewust dat de relatie met de achterban aangehaald diende te worden.

⁶⁰ De kerkrentmeesters worden in dit onderzoek als achterban beschouwd. Zij maken geen deel uit van de Diaconie, maar behoren wel tot de kerkelijke gemeenschap en hebben een duidelijke positie van waaruit zij een kritisch geluid afgeven. De kerkrentmeesters zijn binnen de kerkelijke organisatie verantwoordelijk voor de financiën en het beheer van de kerkelijke gemeente die van niet-diaconale aard zijn. Hiertoe behoren onder andere de kerkgebouwen, traktementen van predikanten en het orgel. Het feit dat ze een collecte voor de Diaconie afschaften is daarbij typerend voor hun houding ten aanzien van de Diaconie. Daarom worden zij toch in dit onderzoek genoemd. Wel moet in acht worden genomen dat de kerkrentmeesters niet alleen vanuit maatschappelijke betrokkenheid spreken, maar ook vanuit de eigen portemonnee. Tussen diakenen en kerkrentmeesters zijn historisch veel spanningen, aangezien in wezen beide partijen dingen om de giften van de kerkleden.

⁶¹ SA, ELGD, 30573, map 4, 26 november 1965.

De lastige kant van deze situatie werd onder meer duidelijk met een toespraak van de heer R.P. Brilman, arts in het Luthers Verpleeghuis, die stelde: "het is niet alleen de plicht van de diakenen om de ouderen binnen de gemeente op te vangen, maar ook een taak van de hele gemeente om ouderen een plek te geven binnen de gemeenschap."⁶² Het ging niet alleen om wie welke hulp gaf, maar ook om het streven iedereen een volwaardige plek te geven binnen de gemeenschap, of dit nu de Amsterdamse of de kerkelijke gemeenschap was.

***2. Over grenzen heen* 1970-1990**

De verzorgingsstaat was een mooi antwoord geweest van de Westerse wereld op de armoede en de bestaansonzekerheid. Een goede bestaanszekerheid diende een recht te worden waar iedere burger op zou moeten kunnen terugvallen. Aan de gestage uitbreiding van sociale zekerheden die hierop was gevolgd tijdens de jaren vijftig en zestig kwam in de loop van de jaren zeventig een einde. Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig kende Nederland zelfs een herziening van de verzorgingsstaat. Dit beperkte zich overigens niet alleen tot Nederland, want in de meeste Westerse landen werden in deze periode hervormingen in de sociale zekerheid doorgevoerd. Het zorgstelsel in Nederland kon gefinancierd worden met premies en belastingen. Met de oliecrisis van de jaren zeventig en tachtig en een economische terugval die daarop volgde, bleek dit systeem echter onhoudbaar. De hoge werkloosheid leidde voor de overheid niet alleen tot hogere uitgaven in verband met uitkeringen, maar ook tot minder inkomsten. Minder mensen waren immers in staat belasting af te dragen. Onder de kabinetten Lubbers werd dit uiteindelijk beslecht met een drastische hervorming van de verzorgingsstaat. Zo werden uitkeringen verlaagd en op lonen gekort, zodat er ruimte ontstond voor werkgevers om meer mensen in dienst te nemen.⁶³ Hoewel de verzorgingsstaat onder druk stond, bleef het systeem van sociale voorzieningen gehandhaafd voor de Nederlandse burger. Het hervormde systeem kende nog steeds een stevige grip op het individu, maar de overheid ging zich tevens meer bemoeien met charitatieve initiatieven teneinde een gedeelte van haar verantwoordelijk bij de civil society te leggen. Was het echter nog mogelijk om vanuit overheidsbeleid een bepaalde werking van de civil society te verwachten? De theorieën van Adriaansens en Zijderveld werden in deze periode geformuleerd. Zij waren pessimistisch over de mogelijkheden van de – naar hun mening – lam gelegde civil society.

⁶² SA, ELGD, 30573, map 31, 20 mei 1968.

⁶³ Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2010) 270-271.

Hoe reageerde de Diaconie op een strenger overheidsbeleid, waarbij zij meer verantwoordelijkheden kreeg opgelegd? In dit hoofdstuk zal aan de hand van de onderzoeksresultaten een ongemakkelijke kant van de Diaconie zichtbaar worden. Het werd steeds lastiger voor de diakenen om op vrijwillige basis te opereren in Nederland. Dit kwam deels door de overheid met haar grip op de diaconale instellingen als ook door een krimpende achterban waardoor de Diaconie in financieel gezien in zwaar weer kwam te verkeren. Waar lag de toekomst van de Diaconie? In figuurlijke zin zou de Diaconie over haar grenzen gaan kijken door de samenwerking en fusering met andere organisaties op te zoeken. Dit zal in de eerste paragraaf duidelijk worden, waarbij de diaconale instellingen en de individuele hulp aan bod zullen komen. Vooral letterlijk gezien ging de Diaconie over 's landsgrenzen kijken in het kader van ontwikkelingshulp, waardoor de vervreemding van de achterban doorzette. Deze ontwikkelingen zullen aan bod komen in de tweede paragraaf.

2.1 De spagaat van het hofjeswezen

De aanvankelijke uitbreiding van de verzorgingsstaat in de jaren zeventig leidde tot een sterkere greep van de overheid op het individu. Ook de Diaconie kwam in een nauwere relatie tot de overheid te staan, doordat zij in belangrijke mate afhankelijk was geworden van de overheidssubsidie. Het Weeshuis en de Lutherhof zijn illustratief voor deze lastige positie waarin de Diaconie zich bevond. Vanaf 1970 was er een strenger beleid gekomen vanuit de overheid voor de zorginstellingen. Zo werd er van overheidswege op gemeentelijk niveau bepaald dat er een strenger opnamebeleid zou moeten zijn in bejaardentehuizen.⁶⁴ Dit uitte zich met name via het contact met de Gemeentelijke Sociale Dienst (GSD). De GSD bepaalde niet alleen de toewijzingen van ouderen voor de hofjes, maar ook de pupillen voor het Weeshuis. Deze samenwerking bleek lastiger te worden doordat de overheid zich in toenemende mate ging bemoeien met de Diaconie. Het waren niet alleen de sociale voorzieningen van deze instellingen die werden gecontroleerd en gestuurd via wetgevingen, er werd ook steeds meer subsidie toegekend.

De diakenen bekeken het nog steeds met gemengde gevoelens en voelden zich er niet helemaal prettig bij. Enerzijds hadden zij te weinig middelen om bijvoorbeeld het Weeshuis in stand te houden en was het daarmee gunstig dat zij door de overheidssubsidie meer bestaanszekerheid hadden. Er bestond echter ook kritiek over het idee dat de activiteiten daardoor financieel afhankelijk waren geworden van de overheid. Zo kon het Weeshuis inmiddels alleen nog bestaan dankzij de subsidie. Was het niet zo dat de Diaconie haar activiteiten *vrijwillig* moest kunnen organiseren? De overheid bepaalde nu steeds meer aan

⁶⁴ SA, ELGD, 30573, map 5, 8 februari 1972.

welke eisen het Weeshuis diende te voldoen. Het was een verdere inperking van de vrij(willig)heid van de Diaconie om zelf te bepalen wie te helpen. Had de Diaconie enkele decennia tevoren nog kunnen eisen dat de kinderen tenminste van Lutherse afkomst dienden te zijn, nu had zij daar weinig meer over in te brengen. De sterke terugloop van de pupillen werd veroorzaakt doordat kinderen vlugger werden geplaatst in pleeggezinnen, terwijl er minder gauw maatregelen werden genomen om kinderen uit het ouderlijk huis te halen.⁶⁵ Bovendien werden er voor het Weeshuis enkele ingrijpende beleidsveranderingen voorgesteld. Zo werd op landelijk niveau bepaald dat de tehuizen met kleinere samenlevingsverbanden dienden te gaan werken om meer aan te sluiten op de traditionele vorm van het gezinsleven. Dit werd het meest gunstig geacht voor het kind. Het Weeshuisbestuur werd daardoor gedwongen tot drastische verbouwingen en meer investeringen. Daarnaast rees de vraag hoe vruchtbaar deze investeringen zouden zijn met een onzekere toekomst waarin er misschien uiteindelijk niet voldoende kinderen zouden zijn om op te nemen in het tehuis? Dit leidde tot een vicieuze cirkel waardoor de Diaconie voor een dilemma werd gesteld. De verbouwingen konden alleen bekostigd worden als de overheid extra subsidie zou geven, maar dit zou de afhankelijkheid van de Diaconie ten aanzien van de overheid vergroten en haar bewegingsvrijheid tot het voeren van een eigen beleid verkleinen. Verder diende de Diaconie, om financieel ruimer te zitten, meer pupillen te hebben, want dat zou leiden tot extra inkomsten. "Onbeslapen bedden worden niet gesubsidieerd," zo stelde een diaken.⁶⁶ Deze pupillen werden zoals reeds gesteld door de GSD toegewezen, die dan weer eiste dat de verbouwingen eerst klaar dienden te zijn. De chaotische gang van zaken voor wat betreft het Weeshuis en de kinderbescherming bracht de Diaconie in een spagaat. Zij verlangde naar onafhankelijkheid en voelde zich kwetsbaar door de omvang van de overheidsinterventie.

Toch was het anderzijds wel zo dat de Diaconie meer ging verwachten van de overheid. De toenemende sociale zekerheid had niet alleen praktische veranderingen gebracht voor de Diaconie, maar ook een mentaliteitsverandering. Nu de overheid zoveel kon bieden qua ondersteuning, vond de Diaconie het bijvoorbeeld frappant dat zij een aanvraag ontving voor financiële ondersteuning van een sportleraar. Deze sportleraar begeleidde achterstandsjongeren in de Pijp, maar redde het financieel niet alleen en deed een beroep op de Diaconie. Kon de gemeente hier dan geen steun bieden, veronderstelde de heer Strasser? "De gemeente kan hier toch ook wel iets doen? Die geeft wel 800.000,- gulden aan een Vondelparkproject, maar niets aan deze leraar?"⁶⁷ De diakenen vonden het maar onzin dat zij deze financiële steun moesten

⁶⁵ SA, ELGD, 30573, map 5, 10 april 1973.

⁶⁶ SA, ELGD, 30573, map 5, 10 april 1973.

⁶⁷ SA, ELGD, 30573, map 5, 12 maart 1974.

geven in een tijd waarin de verzorgingsstaat zo sterk was ontwikkeld en grip had op zoveel aspecten van de samenleving.

Voor de Diaconie bleef het daardoor lastig om te werken met de overheid. Zij had geen inspraak op de wettelijke sociale zekerheid en daardoor was de relatie tussen de Diaconie en de overheid niet gelijkwaardig en was tweerichtingsverkeer niet mogelijk. De Diaconie had tijdens de jaren zestig afscheid genomen van een liefdadigheidsinterpretatie van haar idealen en zij was meer gaan streven naar vakkundigheid en oplossingsgerichtheid. Zij beseftte dat de toekomst niet lag bij een samenwerking met de overheid. Inderdaad, de subsidies boden de mogelijkheid om vakkundiger hulp te bieden: er waren immers verpleegkundigen en maatschappelijk werkers aangenomen. Toch was deze afhankelijkheid van subsidie niet naar de zin van de diakenen. Zij wilden als rechtspersoon juist onafhankelijk blijven opereren. Wat was het alternatief en waar lagen nieuwe kansen?

Aangezien ook de krimpende achterban steeds minder geld opleverde, moest de Diaconie zich tot andere partijen gaan richten. Zij zag zich genoodzaakt om meer samenwerking met andere diaconieën en organisaties te zoeken. De Diaconie ging meer buiten haar kaders denken en stapte over haar eigen grenzen heen. In verband met een door de overheid te verlenen verbouwsubsidie werd het Weeshuis in 1974 door de Diaconie overgedragen aan het bestuur van het Weeshuis zodat deze verbouwing in ieder geval kon plaatsvinden en het Weeshuis kon blijven bestaan.⁶⁸ Voor de Lutherhof kwam er in 1972 een moderniseringsplan, waarin was opgenomen dat er toiletten en douches geplaatst werden. “Men moest ten slotte meegaan met de tijd,” was het idee van de diakenen.⁶⁹ Dienden de kosten van deze modernisering doorberekend te worden aan de bewoners? Het was een discussie waarover de diakenen het niet helemaal eens werden. Moesten deze extra faciliteiten door de Diaconie bekostigt worden? Of was het een luxe die de bewoners zelf moesten financieren? Er gingen zelfs stemmen op die stelden dat het hele plan misschien wel beter van tafel geveegd kon worden: kon het geld immers niet beter besteed worden aan bijvoorbeeld ontwikkelingshulp?⁷⁰

Toch bleek de modernisering een tactische zet met het oog op de toekomst. Het wonen in de hofjes moest per slot van rekening een aantrekkingskracht blijven uitoefenen op potentiële bewoners. Er was een afnemende interesse onder ouderen voor de Lutherhof, maar steeds meer jongeren raakten juist geïnteresseerd. Zo waren er begin 1974 meer woningen vrij in het hofje, dan dat er mensen op de wachtlijst stonden.⁷¹ Het resulteerde uiteindelijk in een bredere openstelling voor bewoners van de hof. Ook hier werd meer over grenzen heen gekeken. Tevens

⁶⁸ F. Schoonheim, *Archief van de Evangelisch-Lutherse Gemeente; Diaconie. Inventaris Stadsarchief* (Amsterdam 2012) 2. Zie lijst archivalia.

⁶⁹ SA, ELGD, 30573, map 5, 14 november 1972.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ SA, ELGD, 30573, map 5, 12 februari 1974.

werden niet gelovigen welkom geheten – indien de persoon in kwestie tolerant was ten aanzien van de Lutherse grondslag van de hof.⁷² Steeds minder kwam de focus daardoor te liggen op de Lutherse gemeenschap. Er ontwikkelde zich een tendens om te streven naar een bredere Lutherse inbreng tot “nut van het algemeen,” zoals de heer Hassoldt – voorzitter van het Oude Huis – in 1976 stelde.⁷³ Daarbij stelde de Diaconie dat er niet direct ‘vruchten hoefden te worden geplukt uit de diaconale activiteiten.’⁷⁴ Dit kwam ook terug bij de legitimatie van de ontwikkelingssamenwerking.

De bredere doelstellingen van de Lutherhof en de fusie van het Weeshuis zijn illustratief voor de invloed van de verzorgingsstaat op de civil society. Dergelijke diaconale activiteiten werden simpelweg minder noodzakelijk nu de overheid veel van deze zekerheden ging bieden. De Diaconie zag zichzelf genoodzaakt nieuwe invullingen te geven aan haar diaconale idealen. De mentaliteit ten aanzien van de verantwoordelijkheid voor de zorg voor de kwetsbaren in de samenleving was immers veranderd tijdens de jaren zeventig en tachtig. De maatschappij legde haar vertrouwen in de garantie voor haar eigen zekerheid bij de overheid. Ook binnen de Diaconie ondergingen de diakenen deze mentaliteitsverandering en verwachtten zij meer van de overheid. Dit was ironisch, doordat juist de Diaconie door deze zelfde verantwoordelijkheid haar eigen vrijheid moest inleveren.

Met het einde van de jaren zeventig, kwam er echter ook een einde aan een periode van welvaart voor Nederland. Crisis deed haar intrede in Nederland en met een werkloosheidspiek van 11 procent in 1983, bleek het gecreëerde systeem in Nederland onhoudbaar. Als antwoord op deze crisis, werd de verzorgingsstaat hervormd en kwam er een nieuwe aandacht voor de civil society vanuit de overheid. Vanuit het overheidsperspectief werd er getracht om dit ontstane gat in de sociale zekerheid op te vullen via het netwerk van de civil society. Dit was niet geheel onterecht gedacht door de overheid, daar de civil society al eerder een handig instrument was gebleken. Toch werkte de civil society niet mee: de overheid kon haar kennelijk niet sturen. Adriaansens en Zijderveld stelden reeds dat de civil society lam was gelegd en inmiddels, zoals zojuist werd beschreven, een andere mentaliteit had ontwikkeld. De sociale zekerheid was een politieke zaak geworden. Dit werd onder meer duidelijk met het immigratievraagstuk.

Duizenden politieke en economische vluchtelingen waren naar Nederland gekomen tijdens de jaren zeventig en met name de jaren tachtig. Hoe zou het integratiebeleid hierop aangepast dienen te worden? De Diaconie stelde enerzijds dat het opnemen van vluchtelingen een zaak van de regering was en anderzijds wilden zij graag meehelpen als er een beroep op hen

⁷² SA, ELGD, 30573, map 5, 9 april 1974.

⁷³ SA, ELGD, 30573, map 5, 5 januari 1976.

⁷⁴ Ibidem.

gedaan zou worden.⁷⁵ Zeker was in ieder geval dat de Diaconie niet automatisch de vluchtelingen zou gaan helpen: zij wachtte het startsein van de overheid af. Dit is overigens ook deels te verklaren vanuit historisch perspectief voor de Lutheranen, waarbij het overheidsgezag niet graag ondermijnd wordt.

2.2 Een diaconale visie op ontwikkelingshulp

Hoewel deze casestudy van de Diaconie tegen de achtergrond van de verzorgingsstaat wordt geplaatst, zijn er toch ook enkele ontwikkelingen in deze periode die moeilijk genegeerd kunnen worden – hoewel in de inleiding reeds is verantwoord dat deze slechts zijdelings zullen worden betrokken bij het onderzoek. De ontkerkelijking en individualisering van de Westerse samenleving hebben een belangrijk aandeel gehad in de mate waarin de Diaconie een verschuivende maatschappelijke functie vervulde. Tijdens de jaren zeventig en tachtig had Nederland te maken met een relatief hoog percentage kerkverlaters.⁷⁶

Ook voor de Evangelisch-Lutherse Gemeente gold dat er minder kerkgangers waren en specifiek voor de Diaconie leidde dit tot een beperkter aanbod van potentiële diakenen en andere vrijwilligers. Verder had de Diaconie simpelweg minder inkomsten omdat de collecten voor diaconale doeleinden minder opleverden. Die Diaconie had door de afbrokkelende achterban dus minder financiële bewegingsvrijheid. Aangezien het interen op het eigen vermogen geen optie was, besloot de Diaconie tot creatievere manieren om kosten te besparen. Dit leidde onder andere tot het stopzetten van de persoonlijke post aan gemeenteleden, waarin de Diaconie meer informatie had gegeven over haar diaconale activiteiten. Hiermee verdween het belangrijkste contact dat de Diaconie had met haar eigen achterban, het persoonlijke contact tussen diakenen en gemeenteleden daargelaten. Het is de vraag of deze keuze verstandig was in het licht van minder inkomsten. Er werden immers uiteindelijk wellicht meer inkomsten gemist doordat de gemeenteleden onvoldoende op de hoogte waren van de diaconale activiteiten. Om dit te compenseren verhoogde de Diaconie in 1974 de bijdrage aan het Gemeenteblad, om zodoende daarin ruimte te krijgen diaconale informatie te verstrekken. Het mocht niet baten en de bijna tot stilstand gekomen informatiestroom werkte vervreemding tussen de Diaconie en de gemeenteleden verder in de hand. Het leidde vanaf de jaren zeventig bij de Diaconie tot een houding ten aanzien van deze gemeenteleden die haast als onverschillig was aan te merken – hoewel het natuurlijk lastig is te stellen dat het opzeggen van de persoonlijke post de enige verklaring hiervoor is.

⁷⁵ SA, ELGD, 30573, map 6, 11 september 1979.

⁷⁶ Jos Becker en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie. Sociaal en Cultureel Planbureau* (Den Haag 2006) 13.

De Diaconie ging meer en meer haar eigen weg. Dit is vooraleerst terug te zien bij de vergaande samenwerking met ontwikkelingsorganisaties. Via het medium van de televisie drong de wereldproblematiek en rampspoed de Nederlandse huiskamers binnen. De diakenen waren het erover eens dat zij met hun geld diaconale doeleinden dienden te steunen en raakten er meer en meer van overtuigd dat deze niet alleen tot de stad Amsterdam of Nederland reikten, maar dat juist elders ter wereld ook dringende hulp nodig was. Over grenzen heen kijken werd het nieuwe motto van de Diaconie. Er kwam een verbrede definiëring van de taak van de diaken in 1973. Dit idee kwam niet zonder slag of stoot tot stand. Was hulp elders inderdaad belangrijker dan in het binnenland? Dienden resultaten direct zichtbaar te zijn of waren deze inherent aan de geboden hulp. De Diaconie leek met deze ontwikkelingshulp weer te neigen naar de klassieke invulling van haar diaconale idealen: een primaire vorm van liefdadigheid. De focus op ontwikkelingslanden sloot aan bij een landelijke tendens. Al tijdens de jaren vijftig en zestig hadden Westerse overheden op basis van het zogeheten moderniteitsdenken aandacht besteed aan ontwikkelingssamenwerking.⁷⁷ In Nederland had daarbij hoogste prioriteit gelegen bij de armoedebestrijding. Er bestond een Nederland een groot optimisme over de vruchtbare gevolgen van een verzorgingsstaat die de sociale zekerheid van de burger volledig onder controle had. Vanaf de late jaren zeventig kwam er ook steeds meer aandacht voor ontwikkelingshulp vanuit maatschappelijke organisaties. Daarbij toonden maatschappelijke initiatieven zich onder meer solidair met het verzet tegen regimes in Chili of El Salvador, maar was er tevens aandacht voor armoede in bijvoorbeeld Afrikaanse landen.⁷⁸ Bij deze armoedeproblematiek werd de eenzijdige benadering van economische groei en de rol van de staat genuanceerd, en werd ook benadrukt dat de maatschappij van onderop moest worden opgebouwd.⁷⁹

De Diaconie was zich er echter wel van bewust dat zij niet de kennis in huis had om ontwikkelingshulp op grote schaal te bieden. Het plichtsbesef jegens de ‘verre naaste’ leidde er toe dat er vanaf 1978 steeds meer geld werd besteed aan ontwikkelingsorganisaties die meer kennis hadden van de wereldproblematiek en daarmee beter in staat waren te oordelen aan welke doeleinden de financiële bijdragen konden worden besteed. De aandacht van het diaconaat was verschoven “naar één *wereld*diaconaat”, zo stelde de voorzitter van de Diaconie in 1978.⁸⁰ Vanaf eind jaren zeventig tot eind jaren tachtig werd er veel geld gespendeerd aan

⁷⁷ Ontwikkelingshulp werd gezien in termen van modernisering. Het idee daarbij was dat arme landen arm zijn, omdat ze nog niet de stap naar moderniteit hadden gezet. Als ze voldoende financiële middelen, tijd en technische hulp kregen zouden zij uiteindelijk deze stap kunnen zetten, net als het rijke Westen hen voor was gegaan. Bron: www.ncdo.nl Geraadpleegd op donderdag 13 december 2012.

⁷⁸ www.ncdo.nl.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ SA, ELGD, 30573, map 6, jaarverslag 1978.

ontwikkelingsprojecten in derdewereldlanden. Daarmee gaf de Diaconie blijk van een groot vertrouwen in de mate van professionalisering van andere organisaties. Zo steunde de Diaconie alleen al in 1978 met 15.000,- gulden een miniproject in Suriname en voor 10.000,- gulden schonk zij aan vluchtelingenwerk in Soedan en Bangladesh.⁸¹ Met name vanaf 1980 was de focus op Amsterdam grotendeels verdwenen – de diaconale instellingen daargelaten – en het leek een verademing voor de Diaconie om haar eigen geld te kunnen besteden doeleinden zonder de afhankelijkheid van subsidies en bureaucratische worstelingen.

Toch leken de diakenen wel enige moeite te hebben met het idee dat zij slechts geld hoefden te storten op rekeningen van andere organisaties. Waar was het ‘ambacht’ gebleven van de diaken die stille hulp kon bieden aan burgers die daar een beroep op deden? Misschien mede door deze gevoelens en ook om idealistische redenen ontstond er vanaf 1982 een nauwe samenwerking tussen de Diaconie en een lutherse zustergemeente in Warschau. De Diaconie nam opgetogen de diaconale hulp aan de Poolse gemeenschap op zich. Een intensief contact volgde en bestaat tot op de dag van vandaag.

Naast het ambacht van diaken, was ook het streven naar een Lutherse stempel op de diaconale activiteiten, een punt van discussie binnen de Diaconie. Was de eigen identiteit nog wel zichtbaar na alle overheidssteun, fusies en uitbestedingen? Met name de resterende achterban protesteerde tegen de activiteiten die werden gefinancierd voor de Poolse zustergemeenschap. De communicatie met de gemeenteleden was al erg troebel geweest en de organisatorische versplintering deed de animo voor het belang van de Diaconie nog verder dalen. Terwijl decennialang de post van voorzitter van de Diaconie nog exclusief was geweest bleef de voorzitter automatisch aangesteld voor een nieuwe termijn: er waren toch geen geïnteresseerden.⁸² Niemand protesteerde tegen dit besluit. Het potentiële netwerk van de Diaconie leek weinig vruchtbaar gedurende de jaren tachtig. Dit uitte zich ook in het onbehagen van de achterban waar het Warschau betrof. In de ogen van de gemeenteleden was de Poolse gemeenschap immers ver weg, zowel fysiek als emotioneel. Zij konden maar niet geloven dat hier werkelijk zoveel diaconaal geld in werd gepompt. Waarom was het bijvoorbeeld nodig dat de diakenen eens per jaar een aantal afgevaardigden daarheen stuurden op kosten van de Diaconie? Ze zetten het weg als ‘snoepreijes’, zo wond een diaken zich op tijdens een vergadering. Hij was beledigd door het feit dat gemeenteleden de diakenen ervan betichtten de Diaconie als ‘strijkstok’ te gebruiken voor deze reisjes.⁸³

⁸¹ SA, ELGD, 30573, map 6, 14 november 1978.

⁸² SA, ELGD, 30573, map 7, 11 februari 1986.

⁸³ SA, ELGD, 30573, map 7, 10 april 1984.

De voorzitter sprak uit het te betreuren dat er dergelijke kritiek werd gegeven, maar dat de Diaconie zich daar niet te veel van aan moest trekken: de diakenen wisten toch wel beter? “Het is anders zo dat er alleen mensen naar Warschau kunnen gaan als zij daar het geld voor hebben.” Wellicht was ook hier een toegankelijker houding van de Diaconie vruchtbaarder geweest om meer animo te ontwikkelen bij de gemeenteleden voor diaconale activiteiten. In plaats van te luisteren naar de kritiek van de achterban, keerde de Diaconie juist verder in zichzelf. Het werd uiteindelijk nog pijnlijker toen er in 1985 een groep Poolse jongeren naar Amsterdam kwam en er geen jongeren uit de eigen gemeente kwamen opdagen.⁸⁴ “Zo wordt het steeds minder een zaak van de levende gemeente,” stelde de voorzitter.⁸⁵ Het maakte de vicieuze cirkel van een moeizame relatie tussen Diaconie en achterban compleet.

⁸⁴ SA, ELGD, 30573, map 6, 12 november 1985.

⁸⁵ Ibidem.

3. Terug naar eigen stad 1990-2010

De jaren negentig laten zich kenmerken door de stijgende welvaart. De crisis van de jaren tachtig behoorde tot het verleden en er heerste optimisme. Met name twee belangrijke ontwikkelingen waren tijdens de periode 1990-2010 van belang voor de activiteiten van de Diaconie. Ten eerste die van de ontkerkelijking en individualisering van de Nederlandse burgers en ten tweede de gevolgen van de hervormde verzorgingsstaat als antwoord op de crisis van de jaren tachtig.

De ontkerkelijking had in Nederland drastisch doorgezet tot en met de jaren tachtig, maar kende een stagnatie halverwege de jaren negentig.⁸⁶ Het krimpende aantal kerkleden had ook voor de Diaconie tot zichtbare gevolgen geleid, want de diakenen en achterban raakten verder van elkaar vervreemd. Fusies van diaconale instellingen en samenwerking met andere organisaties hadden deze vervreemding met de achterban bevorderd, maar leidden ook tot een vervreemding van de diakenen met hun eigen diaconale activiteiten. Een tijd van reflectie en zelfdefiniëring brak aan voor de Diaconie. Aan de hand van de verschuivende functie van de diaconale instellingen zal in het eerste gedeelte van dit hoofdstuk een beeld worden geschetst van een Diaconie die zich staande trachtte te houden te midden in een samenleving waarin weinig mensen meer binding hadden met de kerkelijke infrastructuur, maar waarin de maatschappelijke noden tegelijkertijd waren gegroeid.

De tweede ontwikkeling die in dit hoofdstuk aan bod zal komen, betreft de gevolgen van de hervormde verzorgingsstaat. Deze werden bij de Diaconie goed zichtbaar tijdens de jaren negentig in haar reactie op de immigratieproblematiek. Vele duizenden economische en politieke vluchtelingen waren naar Nederland getrokken in de hoop een beter of veiliger bestaan op te bouwen. Vanuit de samenleving kwam het kritische verwijt dat de regering een onvoldoende actieve houding aannam. In zekere zin kwam met deze problematiek aan het licht dat de civil society niet langer van mening was dat zij dergelijke maatschappelijke problemen op zou vangen. De overheid was nu toch verantwoordelijk om een bestaanszekerheid te garanderen? Ook de Diaconie liet zich aanvankelijk kritisch uit over het overheidsbeleid. In haar optiek moest de staat zorg bieden aan deze immigranten. In de tweede paragraaf van dit hoofdstuk zal aan bod komen hoe de opvattingen van de diakenen ten aanzien hiervan veranderden. Er kwam een nieuwe focus op de armoede in eigen land en op de stad Amsterdam als directe omgeving van de Diaconie.

⁸⁶ De ontkerkelijking en de individualisering van de samenleving zijn ontwikkelingen die voor de westerse samenlevingen in het algemeen gelden en niet slechts voor Nederland.

3.1. Nieuwe mogelijkheden voor de Diaconie

In 1989 kondigde de stad Amsterdam een grote bezuinigingsronde af. Er zou 32 miljoen gulden worden gekort op de bejaardenzorg. Het Maarten Lutherhuis als diaconale instelling veranderde in een zorgenkindje tijdens de jaren 1989-1991. 'Het zwaard van sluiting dreigt,' zo stelde een diaken in 1990.⁸⁷ De toevoer van overheidssubsidie, waarvan de instelling inmiddels zo afhankelijk was geworden, werd stopgezet. Daarmee lag het antwoord op de toekomst van het tehuis niet langer bij de overheid. De Diaconie diende op zoek te gaan naar andere mogelijkheden. Een oplossing werd gevonden in een juridische fusie met de stichting Tabitha. Deze fusie loste dan wel de prangende noodzakelijkheid van een toekomstalternatief op, maar het creëerde tevens een nieuw probleem. De Diaconie maakte zich ernstige zorgen over het teloorgaan van de Lutherse stempel op de bejaardenzorg. Hoe *Luthers* was deze samenwerking nog? Deze vraag was niet nieuw, maar slechts in een ander jasje gestoken. Tijdens de jaren vijftig was het niet de opkomende overheidsinmenging geweest waar de diakenen over mokten. De overheid met haar subsidies voor de ouderen- en wezenzorg zou te veel in het diaconale vaarwater zijn gekomen. Met de hervormende verzorgingsstaat van de jaren tachtig werd duidelijk dat de Diaconie in financiële zin afhankelijk was geworden van de overheid en deze afhankelijkheid diende nu opgelost te worden met fusies. De kwetsbaarheid van de Diaconie was bloot komen te liggen. Tijdens de decennia daarvoor was er uiteraard al samenwerking geweest tussen de Diaconie en andere organisaties, maar dit was vooral in het kader geweest van de professionalisering en het bundelen van de *knowhow*, bijvoorbeeld de bijdragen voor de ontwikkelingshulp. De fusies van begin jaren negentig waren echter vooral om financiële redenen en de diakenen hadden het idee de controle kwijt te zijn.

De maatregel van het fuseren betrof niet alleen het Maarten Lutherhuis. Ook het Weeshuis kreeg te maken met personele problemen en de noodzaak tot reorganisatie. Dit leidde in 1991 uiteindelijk tot een fusie met een ander jeugdhulpverleningcentrum, Amstelstad.⁸⁸ Ook hier was de Lutherse identiteit vaag geworden. In 1984 was het Weeshuis al verder van de Diaconie af komen te staan, doordat de activiteiten in een aparte stichting waren ondergebracht, de Evangelisch-Lutherse Stichting Jan Geerkens Huis. In 1991 fuseerde deze stichting uiteindelijk met de Stichting Amstelstad, waardoor uiteindelijk de activiteiten van het Weeshuis werden beëindigd, doordat de diaconale instelling wel bleef bestaan maar zich ging richten op de jeugdhulpverlening zonder verder een eigen huis te exploiteren.⁸⁹

⁸⁷ SA, ELGD, 30573, map 32, 5 september 1990.

⁸⁸ SA, ELGD, 30573, map 32, 15 september 1991.

⁸⁹ Schoonheim, *Archief van de Evangelisch-Lutherse Gemeente; Diaconie*, 2.

Het was uiteindelijk vooral de Lutherhof die juist goed bezet bleef. Hoewel zelfs daar gold dat de oorspronkelijke doelstelling van 'beschermd wonen voor ouderen', waar men zo wanhopig aan vast probeerde te houden, steeds meer losgelaten moest worden. Er waren in afnemende mate ouderen geïnteresseerd in een kleine eenkamerwoning. Steeds meer jongeren daarentegen maakten aanspraak op de appartementen. In 1993 woonde er nog slechts dertig procent ouderen in het hofje, tegen zeventig procent jongeren.⁹⁰ Toch bleef de Lutherhof bezet en dat was het voornaamste.

De samenwerking met andere instanties en organisaties en het opsplitsen van diaconale instellingen in verschillende stichtingen had de versnippering van de verantwoordelijkheden sterk in de hand gewerkt. De diakenen voelden zich vervreemd van hun eigen activiteiten en hadden weinig binding met de besturen van diaconale instellingen. Deze vervreemding werkte zo mogelijk nog sterker door in de kerkelijke achterban. De krimpende achterban van de Diaconie had slecht zicht op de diaconale activiteiten. Er bestond weinig communicatie met de Diaconie en er was weinig betrokkenheid. Een dalend aantal gemeenteleden betekende ook minder inkomsten via collecten. Hierdoor was de hoogte van het 'levende geld' van de achterban een zorgwekkend gegeven voor de diakenen. De toekomst van de Diaconie leek al niet rooskleurig, omdat er bijna geen jongeren meer betrokken waren. 'Het is terecht dat wij ons zorgen maken over de toekomst. Het is erg jammer dat wij geen doorstroming hebben van jongeren, als ik naar de andere gemeenten kijk is het daar wel zo,' verzuchtte de heer Van Ams in 1990.⁹¹

Naast de diaconale instellingen hadden de activiteiten van de Diaconie zich met name gericht op de ontwikkelingshulp in derdewereldlanden en op de zustergemeente in Warschau. Waar het de eerste groep betrof had de Diaconie geen directe persoonlijke band gehad met de ondersteunden, en in het tweede geval van de Poolse gemeenschap was het vooral de achterban die veel kritiek had op de ondersteuning. De financiële middelen konden immers beter binnen de eigen stad Amsterdam besteed worden, stelden gemeenteleden. De diakenen waren tijdens de jaren tachtig nogal onverschillig geweest over deze kritiek. Ze hadden het niet prettig gevonden om gefronste wenkbrauwen te zien, maar vonden het vooraleerst van belang dat de Diaconie er zelf achter stond. Dit werd een belangrijker argument geacht dan de mening van de kerkleden. Begin jaren negentig, met het oog op de sterk gekrompen achterban, moesten de diakenen zich toch achter de oren gaan krabben.

⁹⁰ SA, ELGD, 30573, map 32, 5 oktober 1993.

⁹¹ SA, ELGD, 30573, map 8, 13 maart 1990.

Inkomsten vanuit de achterban waren immers noodzakelijk, want interen op het oude vermogen was geen goede optie.⁹² Het zou het begin van het einde betekenen.

De verdergaande professionalisering van de diaconale instellingen, de versplintering van besturen en stichtingen en de uitbestede ontwikkelingshulp leidde tot een meer onpersoonlijke Diaconie die zich vervreemd voelde van zichzelf, van haar eigen achterban en de directe stedelijke omgeving. Moest er een andere koers gevaren worden?

Het idee dat iedereen verantwoordelijk was voor de Diaconie, zowel diakenen als ook de kerkelijke gemeenschap, leidde er toe dat de diakenen gingen zoeken naar mogelijkheden tot verbetering van contacten en het efficiënter benutten van het sociale kapitaal dat immers aanwezig was binnen het netwerk van de gemeente. De oplossing werd vanaf 1993 gevonden in dit netwerk, waarin de diakenen zich gingen richten op directe individuele hulp om de afstand tussen de Diaconie en haar diaconale activiteiten te verkleinen. Daarbij kwam er tevens een betere communicatie tussen Diaconie en gemeenteleden. De diakenen hadden wel contacten gehad met gemeenteleden onderling, maar er bestond verder weinig communicatie. De Diaconie had uiteindelijk zelfs de informatiepagina in het Gemeenteblad stopgezet om drukkosten te besparen. Vanaf 1993 kwamen er debatavonden en ging de Diaconie meer in gesprek met de gemeenteleden. De Diaconie keek ook naar andere diaconieën ter inspiratie. Zo werd uiteindelijk in 2003 prof. dr. K. Zwanepol naar de Verenigde Staten gestuurd om daar een maandlang de Evangelisch-Lutherse Diaconie in Minnesota te bestuderen. Hoe kreeg het diaconaat daar praktisch gestalte binnen de stadsgemeente en hoe was de relatie met de (plaatselijke) overheden? Hoewel er natuurlijk tal van kanttekeningen zijn te plaatsen tussen een vergelijking van de Diaconie in Amsterdam en Minnesota werden de onderzoeksresultaten toch meegenomen in het toekomstige beleid.⁹³ Het onderzoeksrapport bood onder meer aanknopingspunten voor het door de Diaconie te ontwikkelen beleid, in antwoord op de sociaaleconomische gevolgen van de steeds verder terugtrekkende overheid en van de economische teruggang.

De contacten met andere kerken, zowel in binnen- als buitenland, vormden een belangrijk onderdeel van de Diaconie. Op landelijk niveau was er het Samen Op Weg-proces waarbij hervormden, gereformeerden en Lutheranen nauwer samen gingen werken. Hoewel de Diaconie hierover was te spreken, bleek het een tijdrovend proces met omzichtige onderhandelingen. Samenwerken was lastig, aangezien de kerken grote organisaties vormden en belangrijke verschillen kenden in afwegingen qua geld en goederen.⁹⁴

⁹² SA, ELGD, 30573, map 8, 14 januari 1992.

⁹³ Archief Diaconaal Bureau Maasstraat (DBM), Archief Evangelisch Lutherse Diaconie Amsterdam (ELDA) doos 44, Diaconie Jaarverslagen 2000-2004.

⁹⁴ SA, ELGD, 30573, map 8, 9 januari 1990.

Hierbij ging het er soms hard aan toe. Zo had de Diaconie in 1993 een conflict met de kerkenraad in verband met een nieuw ontwerp voor een kerkorde in het kader van het Samen Op Wegproces. De Diaconie werd daarin niet langer als kernfunctie van de kerk aangemerkt. Naar de mening van de diakenen was het juist des te belangrijker dat zij eigen rechtspersoonlijkheid hield, om te voorkomen dat onder meer de Kerkenraad de Diaconie als instrument zou gaan gebruiken om de eigen begroting te dekken. Dit zou immers 'diefstal van de armen zijn,' schamperde de voorzitter.⁹⁵ Hoewel de samenwerking werd gewaardeerd en het bundelen van de krachten als positief gold, wilde de Diaconie nog steeds die vinger in de eigen pap heel goed bewaken. Daartoe besloot zij uiteindelijk – pas in 1996 – haar financiële zaken binnen de eigen verantwoordelijkheid te houden. Er werd een bureausecretaris aangesteld om deze zaken af te handelen.⁹⁶

Bij deze inperking van externe invloeden bleef het niet. De Diaconie werd kritischer op haar diaconale uitgaven. Tevens hadden de diakenen het een groeiende besef dat het contact met de achterban, andere kerkelijke organisaties en het netwerk van het bedrijfsleven van cruciaal belang was voor het voortbestaan van het diaconaat. Dit was een enigszins paradoxale uitkomst, aangezien de Diaconie juist intern meer verbondenheid wilde creëren met een minder versnipperde organisatie. Hiertoe werd er onder andere meer verantwoordelijkheid bij de wijkkerken gelegd.⁹⁷ Er werd strenger gekeken naar het uitgavenpatroon van de Diaconie. Zo stelde zij in 1990 vast dat er de voorgaande jaren meer dan 1,5 miljoen gulden financiële steun was gegeven aan de kerk voor niet-diaconale doeleinden.⁹⁸ Was dit wel in orde? De diakenen meenden van niet. De kerk eindigde immers met positieve saldo's. In 1995 ging de Diaconie ertoe over deze geldstroom stop te zetten en werden er strengere eisen gesteld aan de te ondersteunen projecten en activiteiten. Dit ging niet zonder slag of stoot. De kerkenraad steigerde naar aanleiding van deze bezuinigingen van de Diaconie.

Er werd tevens zakelijker gekeken naar de uitgaven richting de zustergemeente in Warschau. Al sinds enige tijd werd vanuit de gemeente kritisch waargenomen dat de zustergemeente met duizenden guldens werd gesteund. Hoewel over het algemeen werd gesteld dat deze hulp noodzakelijk was en dat dit een mooie vorm was van samenwerking en ondersteuning, groeide het idee dat er ook in Nederland armoede bestond dat erkend moest worden.

⁹⁵ SA, ELGD, 30573, map 32, 29 oktober 1993.

⁹⁶ SA, ELGD, 30573, map 9, 1 oktober 1996.

⁹⁷ In de organisatie van de Diaconie wordt zowel gesproken van *wijkringen* of *Brandpunten* om de verschillende wijkkerken aan te duiden waarin de gemeente is opgedeeld. Hier wordt nu gesproken van wijkkerken, omdat dit een duidelijker term is dan *Brandpunt*.

⁹⁸ SA, ELGD, 30573, map 8, 13 november 1990.

Met name tijdens de jaren negentig, met de bezuinigingen en de groeiende vraag voor individuele ondersteuning, zag de Diaconie zich genoodzaakt om zich meer te gaan richten op de directe omgeving. Zo werd er in 1995 een maatschappelijk werker aangesteld. Dit sluit aan bij de nieuwe focus op de eigen gemeenschap en de kortere communicatielijnen tussen de Diaconie en achterban.

3.2. Armoede in Amsterdam

Het maatschappelijk besef over de grenzen van de verzorgingsstaat leek pas begin jaren negentig door te dringen binnen de civil society. Dit is goed te illustreren aan de hand van de immigratieproblematiek die vanaf de jaren negentig de kop op stak. De overheid wist zich er niet goed raad mee. De Diaconie reageerde in eerste instantie redelijk vlak op deze vluchtelingen. Haar focus lag nog met name bij de ontwikkelingshulp en de contacten met Warschau. Toch begonnen vanaf 1991 enkele diakenen kritische vragen te stellen over de volgens hen buitensporig hoge bedragen die richting Warschau werden gezonden. “Zou die hulp niet wat minder kunnen?”⁹⁹ Zo vroegen enkelen zich af. “Zou die hulp niet gestaakt kunnen worden?”¹⁰⁰ Werd er in 1994 zelfs geopperd. Toch bleven de jaarlijkse bezoeken van diakenen aan Warschau eindigen met een verslag waarin werd gepleit voor *ophoging* van de geldelijke bijdrage vanuit de Diaconie.¹⁰¹ Dit illustreert hoe de directe contacten van diakenen met andere mensen een belangrijke kracht vormden achter de diaconale ondersteuning van mensen. De Diaconie had immers een diaconale plicht om zorg te dragen voor de medemens. De reden dat er stemmen opgingen om deze hulp juist af te bouwen, was het idee dat er ook in Nederland, in Amsterdam als directe omgeving, meer armoede was gekomen onder verschillende lagen van de bevolking. Lag hier niet een grotere verantwoordelijkheid? De overheid had via bezuinigingen de verzorgingsstaat hervormd, waarbij zij terugtrad uit het individuele domein. “De overheid geeft grenzen aan de zorg, de kerken geven zorg zonder grenzen,” stelde de heer Vermeulen in 1992.¹⁰² Volgens de heer Ressler moest de kerk haar stem laten horen, “de behandeling van vluchtelingen laat nog veel te wensen over en deze behandeling zou veel menselijker kunnen.”¹⁰³ In 1994 stelde Rijgersman, als voorzitter van de Diaconie, dat hij verwachtte dat er een verarming zou optreden in Amsterdam, “de zorg die eerst in de jaren zestig door de overheid van de kerken werd overgenomen, zal nu weer meer de kerken toe gaan komen.”¹⁰⁴

⁹⁹ SA, ELGD, 30573, map 8, 30 oktober 1991.

¹⁰⁰ SA, ELGD, 30573, map 9, 11 januari 1994.

¹⁰¹ SA, ELGD, 30573, map 9, 13 september 1994.

¹⁰² SA, ELGD, 30573, map 8, 11 februari 1992.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ SA, ELGD, 30573, map 9, 11 januari 1994,

De Diaconie kreeg de primaire invulling van de armenzorgtaak – liefdadigheid – haast weer in de schoot geworpen.

Een nieuwe zwakke groep binnen de samenleving werd gevormd door de vele vluchtelingen in Nederland die geen status ontvingen – de zogenaamde uitgeprocedeerden.¹⁰⁵ Deze groep kon geen aanspraak maken bij de overheid op bestaanszekerheid, omdat zij geen burgerschap hadden. De Diaconie was voorzichtig met het uiten van kritiek op de overheid, maar ging toch intensiever nadenken over hoe het beleid van de Diaconie kon worden afgestemd op dit maatschappelijke probleem. De Lutheranen waren van oudsher van mening geweest dat men niet te veel in diende te gaan tegen het autoritaire gezag van de staat. Toch drong de Diaconie er in 1992 ook bij de synoden op aan om een duidelijk standpunt in te nemen ten aanzien van de problematiek van de uitgeprocedeerden en om daarmee een kritisch geluid te laten horen richting de overheid.¹⁰⁶ De overheid zou zich actiever moeten opstellen, volgens de Diaconie.

Toch bleven sommige diakenen vooral cynisch over het idee dat er werkelijk vanuit de overheid een sterker geluid zou komen. Tijdens een vergadering begin 1997 werd er voorgesteld om tijdens de diaconievergadering meer ruimte te maken voor discussie over de inhoudelijke en beleidsmatige kant van de invulling voor de diaconale activiteiten.¹⁰⁷ Naar aanleiding van een notie Armoede in Nederland, dat hiertoe werd opgesteld, stelde de heer Vermeulen dat het “een zwak stuk is, dat leest alsof het is geschreven voor een politieke pressiegroep. Over individuele hulpverlening is niets terug te vinden.”¹⁰⁸ Waarop mevrouw Bleij – een van de weinige vrouwelijke diakenen destijds – stelde, “in politiek opzicht kunnen we niet veel betekenen voor deze groep [het gedeelte van de samenleving dat in armoede leeft] maar de kracht van de Diaconie ligt juist bij het individuele contact met de mensen.”¹⁰⁹ In 1998 stelde de heer Hassoldt in dit kader voor of er niet een “beleidsmatige verschuiving mogelijk is in de hulpverlening in Oost-Europa naar bijvoorbeeld asielzoekers in Nederland?”¹¹⁰ Waarop de heer Middelhoven stelde dat hier inderdaad beleidsmatig naar werd gekeken. Ook de achterban begon zich te bemoeien met deze problematiek. De kerkleden hadden sowieso nooit veel binding gehad met de zuster gemeente in Warschau, maar nu was nog sterker de mening van velen dat de financiële middelen van de Diaconie toch beter in Amsterdam zouden kunnen worden besteed.

¹⁰⁵ Uitgeprocedeerden: de aanduiding voor asielzoekers voor wie er geen juridische mogelijkheden meer zijn in de asielpcedure. In Nederland krijgt minder van de helft van alle asielzoekers toelating als vluchteling of een verblijfsvergunning. Uitgeprocedeerden moeten het land verlaten. Lang niet iedereen wil echter vertrekken. Bron: www.amnesty.nl. Geraadpleegd op maandag 8 oktober 2012.

¹⁰⁶ SA, ELGD, 30573, map 8, 11 februari 1992.

¹⁰⁷ SA, ELGD, 30573, map 10, 14 januari 1997.

¹⁰⁸ SA, ELGD, 30573, map 10, 11 februari 1997.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ SA, ELGD, 30573, map 10, 20 oktober 1998.

Het was nog maar het begin, want in de loop van de jaren negentig werd steeds duidelijker dat de leefomstandigheden verslechterd waren voor immigranten in Amsterdam. De mentaliteitsverandering over de nieuwe maatschappelijke noden, uitte zich bij de Diaconie onder meer in het feit dat zij de post van *Verre Naaste* halveerde en meer geld ging besteden aan de post *Binnenland*. Hoewel de financiële hulp aan Warschau dus niet werd stopgezet, nam deze wel degelijk sterk af.

Hoewel er in toenemende sprake was van armoede in Amsterdam, is het toch opvallend hoe weinig mensen op eigen beweging aanklopten bij de Diaconie voor individuele ondersteuning. Deze stille hulp kende nog altijd een kleine omvang in 1993.¹¹¹ Dit illustreert de reeds eerder beschreven ontwikkeling dat de mentaliteit van de Nederlandse burgers ten aanzien van de sociale zekerheid tijdens de voorgaande decennia was veranderd. Zij hadden een tijdlang geleefd in een maatschappij waarin de overheid garant stond voor deze sociale zekerheid. Het voorzien in de primaire levensbehoeften van de burgers was een interpretatie van het diaconaat, die voor de Nederlandse burger bijna geschiedenisstof was geworden. De liefdadigheid van de Diaconie werd echter weer relevant voor een groep binnen de Nederlandse samenleving. Als de mensen nu (nog) niet automatisch naar ons toekomen, gaan wij wel naar de mensen toe, moet de Diaconie gedacht hebben tijdens het oprichten van het Wereldhuis in 2007 in samenwerking met de Protestantse Diaconie Amsterdam. Hierbij is er een nauwe samenwerking met de Werkgroep Opvang Uitgeprocedeerden (WOU). Met het Wereldhuis werd er een centrum opgericht in Amsterdam voor informatie, advies, scholing en cultuur voor mensen zonder verblijfsvergunning.¹¹² Toch richt de Diaconie zich niet uitsluitend op deze groep hulpbehoevenden binnen de samenleving. Nog steeds heeft zij een bredere interpretatie van diaconaal werk. Zo richt de Diaconie zich ook op de problematiek van de sociale eenzaamheid en sociale cohesie in verschillende Amsterdam buurten. Dit doet zij via het project 'Kopje Thee+'.¹¹³ En ook ontwikkelde de Diaconie in het nieuwe millennium een zij een urgentiebewustzijn over het verslechterende klimaat. In dit kader zette zij een project 'Retourtje Water', waarbij basisschoolleerlingen betrokken worden om op een verantwoorde wijze om te gaan met waterverbruik.¹¹⁴

De sociale zekerheid werd in de periode tot en met 2010 steeds verder uigekleed. In toenemende mate heeft dit voor de Diaconie geleid om een uitdaging te zien in haar streven naar een betere samenleving. Zij speelde daarmee in op de grenzen die de overheid heeft gesteld tijdens deze laatste onderzoeksperiode.

¹¹¹ SA, ELGD, 30573, map 32, 7 september 1993.

¹¹² www.wereldhuis.org Geraadpleegd op donderdag 13 december 2012.

¹¹³ DBM, ELDA, doos 44, Diaconie Jaarverslagen 2000-2004.

¹¹⁴ Ibidem.

Conclusies

In een maatschappij met een sterke verzorgingsstaat die veel sociale zekerheid biedt, wordt de civil society lam gelegd. Tegen de achtergrond van deze probleemstelling is de casestudy naar de Diaconie verricht. De centrale vraagstelling werd daarbij als volgt geformuleerd. Hoe zijn de diaconale idealen van de Evangelisch-Lutherse Diaconie Amsterdam verschoven tijdens de periode 1945-2010? Het onderzoek werd opgedeeld in drie karakteristieke perioden, 1945-1970, 1970-1990 en 1990-2010. In het onderzoek stond centraal hoe de Diaconie als civil society steeds een nieuwe houding diende aan te nemen tegen de opbouwende en hervormende verzorgingsstaat. Het onderzoek werd geplaatst binnen het kader van de civil society, omdat dit concept specifiek de mogelijkheid biedt om verschuivende relaties te analyseren. Voor het onderzoek stond de relatie tussen de Diaconie en de overheid voorop. In de analyse van drie onderzochte tijdsvakken kwam echter tevens naar voren dat ook de relatie van de Diaconie ten aanzien van haarzelf en die van haar eigen achterban verschoof. De relaties zijn met elkaar verweven en kunnen daarmee niet genegeerd worden. Per periode zal nu eerst worden geconcludeerd hoe de Diaconie reageerde op de grenzen die er door de overheid met de verzorgingsstaat werden gesteld.

Periode 1945-1970

Hoewel er al sinds 1900 een voorzichtige opbouw van een verzorgingsstaat in Nederland op gang was gekomen, raakte deze ontwikkeling pas vanaf 1945 in een stroomversnelling. Tot 1970 zou de Nederlandse verzorgingsstaat explosief groeien. De overheid maakte gebruik van het bestaande netwerk van de civil society, waarbinnen reeds lange tijd door maatschappelijke initiatieven armenzorg werd geboden. De relatie van de Diaconie met de overheid kwam hiermee in een ander daglicht te staan. Zij kon niet langer om de overheid als dominantere speler heen. Doordat de overheid de verantwoordelijkheid voor de sociale zekerheid steeds meer naar zich toe ging trekken, werd de Diaconie in haar doelstellingen van armenzorginstantie geraak. Zij stond eerst wantrouwend tegenover de overheid en bekeek met gemengde gevoelens de subsidie en vereiste professionalisering. Ze was huiverig voor de afhankelijkheid. Uiteindelijk accepteerde zij vanaf de jaren zestig de toenemende overheidsinmenging. De mentaliteit van de diakenen was veranderd en zij waren ervan overtuigd dat de overheid inderdaad garant moest staan voor de bestaanszekerheid van de Nederlandse burgers.

In reactie hierop gingen de diakenen hun idealen opnieuw interpreteren. De klassieke focus op armenzorg maakte plaats voor een opmerkzaamheid voor de noden binnen de samenleving. Er kwam meer vakkundige en professionele hulp.

Tegelijkertijd verslechterde de relatie met de achterban. Gemeenteleden en kerkrentmeesters waren van mening dat het diaconaat niet langer noodzakelijk was, nu het een zaak van de overheid was geworden. De Diaconie trok zich weinig aan van deze kritiek, waardoor de kloof groeide tussen Diaconie en achterban,

Periode 1970-1990

De verzorgingsstaat was tijdens de jaren zeventig tot haar hoogtepunt gekomen. Door de oliecrisis van de late jaren zeventig raakte ook Nederland in een economische terugval. Als een alternatief antwoord op deze crisis, werd daartoe de verzorgingsstaat door de overheid hervormd. Hoewel er voor de verzorgingsstaat in deze periode dus een kentering plaatsvond, bleek voor de Diaconie wederom dat hier nog geen mentaliteitsverandering zou plaats vinden. De Diaconie verwachtte nog steeds, zelfs toen bleek dat de overheid daar niet toe in staat was, dat er via het model van de verzorgingsstaat alle sociale zekerheid kon worden geboden. De immigratieproblematiek is hierbij illustratief. De Diaconie uitte kritiek op het immigratiebeleid en stelde dat het de taak van de overheid was om hier adequaat mee om te gaan. De Diaconie stelde zelf niets te kunnen doen in een dergelijke aangelegenheid.

Uit een optimisme dat in Nederland alles koek en ei was waar het de sociale zekerheid betrof, was de Diaconie zich in deze periode gaan richten op ontwikkelingslanden. Dit sloot aan bij een internationale trend dat maatschappelijke initiatieven zich solidair toonden met rampspoed elders in de wereld. Hiermee kwam er hernieuwde aandacht voor liefdadigheid als primaire invulling van de diaconale idealen. Op de achtergrond had de Diaconie te maken met de gevolgen van de ontkerkelijking en individualisering van de samenleving. De afbrokkelende achterban kon zich niet identificeren met de diaconale activiteiten die zich richtten op ontwikkelingsprojecten. Samenwerking met gemeenteleden was daardoor lastig. Ook de relatie met de overheid werd moeizamer voor de Diaconie, omdat zij verlangde naar een onafhankelijker positie en daartoe haar grenzen was gaan verleggen. Zowel fysiek, als ook middels fusering en samenwerking met andere organisaties.

Periode 1990-2010

Tijdens de jaren negentig was de crisis achter de rug en steeg de welvaart. De overheid trok zich verder terug met een hervormende verzorgingsstaat en liet meer over aan de vrije marktwerking. Begin jaren negentig werd de Diaconie zich bewust van de vervreemding met haar eigen achterban en met haar diaconale activiteiten.

Het grootste gedeelte van de diaconale hulpmiddelen werd immers ingezet voor ontwikkelingsprojecten op andere continenten. Zij constateerde armoede in Amsterdam en besloot daartoe de ontwikkelingshulp te halveren en haar focus te verleggen naar de eigen stad. Ongeveer tien jaar na de bezuinigingsrondes door de overheid, kreeg de Diaconie weer oog voor de maatschappelijke misstanden die daardoor bloot waren komen te liggen. De diakenen hadden een mentaliteit ontwikkeld waarbij zij zorg wilden dragen voor deze noden, zonder de overheid daar in de eerste plaats aansprakelijk voor te stellen. Onder het motto 'helpen waar geen helper is,' bekommerden diakenen zich onder meer voor de uitgeprocedeerden. Doordat de activiteiten plaatsvonden in de stad Amsterdam – en daarmee een laagdrempelige participatiegraad hadden – werd ook de fysieke betrokkenheid van gemeenteleden bevorderd.

Tijdens de voorgaande periode waren de besturen van diaconale instellingen middels fusie en samenwerking versplinterd geraakt. Tijdens de jaren negentig trachtte de Diaconie deze banden weer aan te halen. Deze periode wordt gekenmerkt door zelfreflectie, bezinning en een focus op het actief profileren van een diaconie die middenin de samenleving staat.

Visie

Aan de hand van deze conclusies van de drie onderzochte perioden kan er een conjunctuur geschetst worden. De Diaconie stond in eerste instantie wantrouwend tegenover de opkomende verzorgingsstaat, maar zij accepteerde deze uiteindelijk tijdens de jaren zestig. De jaren zeventig en tachtig worden gekenmerkt door een Diaconie die de sociale zekerheid aan de overheid overlaat en zich richt op projecten elders ter wereld. Vervolgens speelde zij vanaf de jaren negentig in op de grenzen die werden gesteld door de overheid in verband met de financiële crisis van de jaren tachtig. In nieuwe jaszjes gestoken, kwamen klassieke idealen van liefdadigheid toch steeds weer terug.

Op basis van deze casestudy blijkt dat de Diaconie als civil society in staat is geweest om een actieve houding aan te nemen ten aanzien van de opkomende en hervormende verzorgingsstaat. De relatie tussen de Diaconie en de overheid is dus zeer nauw met een belangrijke wisselwerking. Waar de overheid snel dient in te springen op maatschappelijke en economische veranderingen zoals een financiële crisis, is de reactie van de Diaconie op dit overheidsbeleid echter een trager proces.

De geformuleerde probleemstelling dat een sterke verzorgingsstaat de civil society lam zou leggen, kan met de uitkomsten van deze casestudy genuanceerd worden. De overheid kan inderdaad niet middels een 'druk op de knop' een bepaalde werking van de civil society afdwingen. Dit is een trager proces dat vanuit de civil society zelf ontwikkeld moet worden. Bij een dergelijke mentaliteitsverandering zal naar verwachting een decennium overheen gaan.

Zo zal er wel degelijk een reactie plaatsvinden vanuit de civil society op de grenzen die er door de overheid worden gesteld aan de verzorgingsstaat. Hierbij moet in acht worden genomen dat de Diaconie niet alleen in nauwe relatie tot de overheid staat, maar dat zij tevens een belangrijke binding heeft met haar eigen achterban. Hoewel de processen van ontkerkelijking en individualisering slechts zijdelings zijn betrokken, dient er toch de kanttekening geplaatst te worden dat zij wel degelijk hun invloed hebben gehad op de activiteiten van de Diaconie. Wat van belang is voor de bezinning op de maatschappelijk functie van het diaconaat, is dat er erkenning dient te zijn voor deze verschillende relaties die de Diaconie als civil society heeft. Ze kennen een onderlinge complexe samenhang, waardoor ze simpelweg niet los van elkaar kunnen worden gezien.

Aangezien er tussen overheid en civil society dus een discrepantie bestaat, waarbij de civil society via een trager proces een mentaliteitsverandering doormaakt, heeft het devalueren van de Wmo nog niet veel zin. Er is simpelweg meer tijd nodig voor bezinning. Het wettelijk afdwingen van deze wetgeving heeft evenmin veel zin en is zelfs paradoxaal, omdat de werking ervan slechts kan plaatsvinden vanuit de civil society. Deze moet hiervoor eerst een urgentiebewustzijn ontwikkelen om op vrijwillige basis zorg te willen dragen voor de samenleving.

Hiermee is er een positieve toekomstvisie te geven op de mogelijkheden van het diaconaat als civil society. Zij zal – net als andere civil society – van maatschappelijk belang blijven. Er moet echter tijd worden ingebouwd voor (her)bezinning en er moet een bewustzijn in acht worden genomen dat de overheid een belangrijke speler in het veld is. Het spel kan uiteindelijk samen gespeeld worden.

Lijst van archivalia

De onderstaande lijst omvat archivalia die zijn geraadpleegd in het Stadsarchief Amsterdam (SA) en op het Diaconaal Bureau aan de Maasstraat (DBM) te Amsterdam. De beste manier om snel inzicht te krijgen in de mogelijkheden van het archief van de Evangelisch-Lutherse Diaconie Amsterdam is via de uitgebreide archiefinventarissen. Deze zijn online te raadplegen op de website van het Stadsarchief van Amsterdam, www.stadsarchief.amsterdam.nl.

Stadsarchief Amsterdam [SA]

Archief van de Evangelisch-Lutherse Gemeente; Diaconie (ELGD)

Toegangsnummer: 30573

Inventaris: F. Schoonheim

- SA, ELGD, 30573, map 2, 26 februari 1953 – 8 oktober 1957.
- SA, ELGD, 30573, map 3, 12 november 1957 – 1963.
- SA, ELGD, 30573, map 4, 1964-1971.
- SA, ELGD, 30573, map 5, 1972-1977.
- SA, ELGD, 30573, map 6, 1978-1985.
- SA, ELGD, 30573, map 7, 1986-1989.
- SA, ELGD, 30573, map 8, 1990-1993.
- SA, ELGD, 30573, map 9, 1994-1996.
- SA, ELGD, 30573, map 10, 1997-1999.
- SA, ELGD, 30573, map 13, vergaderstukken Buitengewone Grote Diaconie Vergaderingen 1956 – 1964.
- SA, ELGD, 30573, map 14, notulen, met enkele bijlagen (jaarlijkse rapporten van begrotingscommissies) van vergaderingen van de Grote Diaconie, vanaf 1966 Diaconie. Concepten 1961 - 1969.
- SA, ELGD, 30573, map 15, Agenda's voor Grote Diaconie Vergaderingen, 8 mei 1962, 14 mei 1963, 13 mei 1965 1962 – 1965.
- SA, ELGD, 30573, map 20, 28 oktober 1941 – 25 februari 1947.
- SA, ELGD, 30573, map 21, 1947 maart 25 - 1951 februari 27.
- SA, ELGD, 30573, map 31, Stukken betreffende de jaarlijkse Algemene vergaderingen van diakenen, 1966 – 1999.

- SA, ELGD, 30573, map 32, Algemene vergadering van diakenen, 1994-1996.

Diaconaal Bureau Maasstraat [DBM]

Archief van de Evangelisch-Lutherse Diaconie Amsterdam (ELDA)

- DBM, ELDA, doos 44, Diaconie Jaarverslagen 2000-2004.

Literatuurlijst

Adriaansens, H.P.M. en A.C. Zijderveld, *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem* (Deventer 1981).

Becker, Jos en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Sociaal en Cultureel Planbureau (Den Haag 2006).

Bernts, Ton e.a., *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007).

Brink, J.R.M. van den, *Zoeken naar een 'Heilstaat'. Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat* (Amsterdam 1983).

Dam, Peter van, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).

Dekker, Paul (red.), *Civil Society. Verkenningen van een perspectief op vrijwilligerswerk. Deel I, SCP* (Den Haag 1994).

Dekker, Paul (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken. Nederland in internationaal en historisch perspectief. Deel III, SCP* (Den Haag 1999).

Dekker, Paul (red.), *Breekpunt of bindmiddel. Religieus engagement in de civil society* (Zoetermeer 2011).

Fuchs, J.M., *Opvangen en opvoeden. Lutherse wezenzorg in Amsterdam 1678-1978* (Amsterdam 1978).

Gestel, Nicolette van, e.a., *Het hervormingsmoeras van de verzorgingsstaat: veranderingen in de organisatie van de sociale zekerheid* (Amsterdam 2009).

Gras, H., *Diaconie-archieven als bron: een gids voor historisch onderzoek* (Assen 1988).

Happee, J., e.a., *De Lutheranen in Amsterdam (1588-1988). Gedenkboek ter gelegenheid van 400 jaar Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam* (Hilversum 1988).

Kocka, Jürgen, 'Civil Society from a historical perspective', in: *European Review*, vol 12, nr. 1, 65-79 (UK 2004).

Kuipers, Erika, 'Een zeventiende-eeuwse migrantenkerk. De Lutheranen in Amsterdam,' in: Leo Lucassen, red., *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004).

Loo, L. Frank van, *"Den arme gegeven..." Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Meppel 1981).

Lub, Vasco (red.), 'Als meedoen een dogma wordt. De participatieparadox van de Wmo,' in: Imrad Verhoeven en Marcel Ham, *Brave burgers gezocht. De grenzen van de activerende overheid* (Amsterdam 2010) 23-40.

Manen, K.G. van, red., *Lutheranen in de Lage Landen. Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca. 1520-2004)* (Zoetermeer 2011).

Noordegraaf, Herman, *Kerk en Wmo: de eerste vijf jaren (2007-2011). Een onderzoek naar (kritische) participatie van kerken en Wmo* (Groningen 2012). Dit is een uitgave van de Stichting Rotterdam.

Perk, Nico van der, *Zeven werken in Amsterdam. Diaconie in beeld*. Ter gelegenheid van het 425-jarig bestaan van de Diaconie van de Protestantse Gemeente te Amsterdam (Bunnik 2003).

Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2010).

Spaans, Jo, 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat,' in: J. de Bruijn e.d. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996* (Zoetermeer 1998) 127-144.

Staal, C.H., *Lutherhof, voorheen Evangelisch Luthersche Diaconieën en Zwaardvegershofjes 1670-1970* (Amsterdam 1970).

Sijbrandij, J. van, *Verhalen uit het Luthers Weeshuis: Weteringschans* (Amsterdam 2003).

Trommel, Willem en Romke van der Veen,, *De Herverdeelde Samenleving. De ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat* (Amsterdam 1999).

Valk, Loes van der, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Een onderzoek naar de ontwikkeling van de armenzorg in Nederland tegen de achtergrond van de overgang naar de Algemene Bijstandswet, 1912-1965* (Amsterdam 1986).

Zijderveld, A.C., 'Het krachtenveld tussen staat en burgers. Wat is en doet het 'maatschappelijk middenveld?' in: *Bestuursforum* juni/juli 1989, 176.

Internetbronnen

Geraadpleegd in verband met een juiste definiëring voor 'uitgeprocedeerde.'
www.amnesty.nl (maandag 8 oktober 2012).

Geraadpleegd in verband met het verkrijgen van inzicht in de inleiding van de inventaris van het archief. www.stadsarchiefamsterdam.nl (woensdag 12 december 2012).

Geraadpleegd om inzicht te krijgen in de landelijke trend van maatschappelijke initiatieven die zich solidair toonden met ontwikkelingshulp in directe relatie tot overheidsbeleid voor ontwikkelingssamenwerking. www.ncdo.nl (donderdag 13 december 2012).

Geraadpleegd voor meer informatie over het maatschappelijk initiatief van het Wereldhuis voor uitgeprocedeerden en anderszins hulpbehoevenden.
www.wereldhuis.org (Geraadpleegd op donderdag 13 december 2012).

Bijlage I Organigram van de Diaconie Evangelisch-Lutherse
Gemeente Amsterdam

